

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Säätyläiset ja kuolemankulttuuri 1600-luvulta 1800-luvulle

Ilmakunnas, Johanna

Published in:
Suomalaisen kuoleman historia

Published: 01/01/2019

Document Version
Accepted author manuscript

Document License
Publisher rights policy

[Link to publication](#)

Please cite the original version:

Ilmakunnas, J. (2019). Säätyläiset ja kuolemankulttuuri 1600-luvulta 1800-luvulle. In I. Pajari, J. Jalonen, R. Miettinen, & K. Kanerva (Eds.), *Suomalaisen kuoleman historia* (pp. 126–154). Gaudeamus.
<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2020100882595>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Tämä on ns. final draft -versio samannimisestä artikkelista, joka on ilmestynyt teoksessa Ilona Pajari, Jussi Jalonen, Riikka Miettinen & Kirsi Kanerva (toim.), *Suomalaisen kuoleman historia* (Gaudeamus 2019), s. 126–154, 346–348. Viittaa suoraan ilmestyneeseen teokseen.

Säätyläiset ja kuolemankulttuuri 1600-luvulta 1800-luvulle

Johanna Ilmakunnas

Helmikuussa 1800 nuori tyttö kirjoitti päiväkirjaansa isoäitinsä sairaudesta, kuolemasta ja hautajaisista kaakkoissuomalaisessa kartanossa.¹ Isoäiti sairasti ja kuoli kotonaan, minkä tyttö kuvasi päiväkirjassaan aivan tavallisena tapahtumana. Kirjeistä ja päiväkirjoista piirtyy esiin, kuinka kuolema ja kuoleman kokemukset olivat osa ihmisten elämää syntyperään ja asemaan katsomatta, ja kuinka elämä ja kuolema olivat erottamaton osa arkea yhtä lailla kartanossa ja torpassa, maalla ja kaupungissa. Kuolema on aina kohdannut niin rikkaat kuin köyhätkin, mutta kuolemaan liittyvät tavat, uskomukset ja traditiot ovat poikenneet toisistaan eri säädyissä ja eri puolilla Eurooppaa. Uuden ajan sääty-yhteiskunnassa ja 1800-luvulla muotoutuneessa luokkayhteiskunnassa vainajien yhteiskunnallisella asemalla oli suurempi merkitys kuin varallisuudella niin elämän kuin kuoleman hetkellä.

Tässä luvussa tutkin, miten säätyläiset kokivat kuoleman osana jokapäiväistä elämää. Säätyläis- ja aateliskulttuuriin kuulunut ahkera kirjoittaminen sekä elämän ja kuoleman dokumentoiminen kirjeissä, päiväkirjoissa ja muistelmissa antaa mahdollisuuden tutkia, kuinka aikalaiset itse kirjoittivat sairauksista, vanhuudesta, kuolemasta ja kuolemanrituaaleista kuten ruumiin pesemisestä, hautajaisista ja muistamisen kulttuurista. Uudella ajalla kirjeiden avulla hoidettiin monenlaiset asiat, liittyivätpä ne perhe-elämään, liikesuhteisiin tai kulttuuri-intresseihin. Tutkijat ovat kutsuneet naisten tapaa ylläpitää ja vahvistaa sukusiteitä kirjeiden, postikorttien ja lahjojen avulla sukutyöksi.² Syntymistä, avioliitoista, sairauksista ja kuolemantapauksista tiedottaminen oli keskeinen osa sukutyötä, ja sitä tekivät sekä miehet että naiset.

Päiväkirjoja kirjoitettiin usein kuviteltua tai todellista lukijaa ajatellen, ja kuoleman jokapäiväisyys, arkisuus ja läsnäolo kaikkialla näkyy useimmissa päiväkirjoissa. 1700-luvulla päiväkirjoihin alkoi tulla yhä useammin intiimi ja itsereflektoiva ote, vaikka almanakkamaiset päivän tapahtumia ja suvun elämää kronikoivat lyhyet päiväkirjatekstit säilyivät yleisinä. Vaikka 1700-luvun ja 1800-

1 2.2.1800, 5.2.1800, 6.2.1800, 7.2.1800, *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker*, 47.

2 Ilmakunnas 2016, 42–46; Vainio-Korhonen 2011; Vainio-Korhonen 2012a; kuolemasta kirjeissä ja kuolemasta tiedottamisesta ks. myös Arvidsson 2007, 169–200; Häggman 1994, 81–86; Jalland 1989, 171–187.

luvun intiimeissä päiväkirjoissa kirjoittajan tunteet ja kokemukset saavat suuren roolin, myös niukemmista almanakkamaisista päiväkirjoista voi tutkija lukea kirjoittajan kokemuksia, tunteita ja odotuksia, vaikka tämä ei niitä olisikaan suoraan sanallistanut. Ruotsissa ja Suomessa päiväkirjagenre oli selvästi niukempi kuin vaikkapa Britanniassa, josta löytyy hyvinkin reflektioivia kirjeitä ja päiväkirjoja jo 1500-luvulta alkaen. Erityisesti naisten päiväkirjat ovat harvinaisia ennen 1800-lukua.³

Kirjeiden ja päiväkirjojen tapaisten intiimien lähdeaineistojen avulla tutkija voi päästä lähemmäs niitä kokemuksia, joita ihmisillä oli kuolemasta. Kuolema kuului perheenjäsenten ja sukulaisten emotionaalisiin suhteisiin, mikä näkyy 1600–1800-luvun päiväkirjoissa ja kirjeissä monin tavoin. Vanheneminen, kuolema ja suru sekä niihin liittyneet rituaalit olivat keskeinen osa elämää, ja niistä myös kirjoitettiin paljon. Kai Häggman ja Angela Rundquist ovat osoittaneet 1800-luvun osalta, miten kuolemasta ja kuolemanrituaaleista kirjoitettiin perheenjäsenten välisessä kirjeenvaihdossa ja muistelmassa sekä miten keskeisessä roolissa kuolema oli osana perheiden yhteisöllisyyttä ja perheyhteyden ihannetta.⁴

Säätyläiset ovat jättäneet jälkeensä lähdeaineistoa, jossa kokemuksia kuolemasta tuodaan esiin sekä selkeästi sanallistaen että aineistoa, jossa kuoleman kokemusten löytäminen vaatii tarkkaa lähilukua. Kirjeenvaihdosta, päiväkirjoista ja muistelmista löytyy selkeitä ja perusteellisia kuvauksia kuolemasta, mutta myös ohikiitäviä häivähdyksiä kuoleman merkityksestä aikakauden ihmisille, heidän kokemuksilleen ja tunteilleen. Myös muistoesineet, hautamuistomerkit sekä kuolemaa, hautoja ja muistamista kuvaavat visuaaliset lähteet kertovat ihmisten kokemuksista. Näkökulmani on kuoleman kokemuksissa ja siinä, miten kuolema oli läsnä ihmisten jokapäiväisessä elämässä uudella ajalla, 1600-luvulta 1800-luvun puoliväliin.

Säätyläisten kuolema ei ollut uudella ajalla vielä siirtynyt pois kodeista sairaaloihin. Niissä kuolivat köyhät ja yksinäiset, joilla ei ollut muuta paikkaa jossa kuolla. Kuolemaa ei ollut rajattu tiettyihin tiloihin ja paikkoihin hygieniasyistä tai varsinkin 1900-luvun alkupuolella kasvaneen kuoleman (ja koko yhteiskunnan) medikalisaation vuoksi.⁵ Medikalisaatio ei ole yksin 1900–2000-luvun ilmiö, vaan se alkoi jo 1700–1800-luvulla, jolloin lääkärit kuolinvuoteiden äärellä ja sairaalat kuoleman paikkoina saivat aiempaa suuremman merkityksen.⁶ Säätyläistön piirissä koti säilyi pääasiallisena kuoleman paikkana 1800-luvun lopulle saakka.

3 Vrt. Sjöblad 1997.

4 Häggman 1994, 70–75, 80–86; Rundquist 1989, 322–331.

5 Elias 1993; Pajari 2013; Pajari 2014.

6 Porter 1989; ks. myös Hakapää 2013, 127.

Säätyläisten ja rahvaan parissa kuolemaan liittyneet tavat, traditiot ja uskomukset poikkesivat suuresti toisistaan ja kansantavat saattoivat erota toisistaan myös eri pitäjissä ja eri alueilla.⁷ Sen sijaan säätyläiskulttuurin piirteet olivat usein ylirajaisia ja ylikansallisia, eikä aatelin ja vauraan porvariston elämäntavassa ja kulttuurisissa käytännöissä ollut yhtä suuria ajallisia ja paikallisia eroja. Säätyläistö ei kuitenkaan ollut homogeeninen ryhmä, vaan siihen kuului hyvinkin monenlaisista sosiaalisista, taloudellisista ja yhteiskunnallisista taustoista peräisin olleita henkilöitä. Kuolema ja kuoleman kokemukset uuden ajan Euroopassa nousivat historioitsijoita kiinnostaneiksi tutkimuskysymyksiksi viimeistään annalistien kuolemaa koskevissa tutkimuksissa 1950-luvulta alkaen.⁸ Kuolema osana elämän rituaaleja ja traditioita, samoin kuin kuolemankulttuuri, uskomukset ja tavat ovat kuuluneet erityisesti antropologian, etnologian, folkloristiikan ja uskontotieteen tutkimusaiheisiin.⁹ Kuolemankulttuurin muistojen ja muistin paikkoja hautausmaita on tutkittu erityisesti taide- ja arkkitehtuurihistorian näkökulmasta, mutta myös noituuden ja taikuuden harjoittamisen paikkoina.¹⁰ Kuolema on niin ikään erottamaton osan väestöhistoriallista tutkimusta sekä ilmastohistorian tutkimusta ja tutkimusta luonnonolosuhteiden vaikutuksesta menneisyyden nälkäkatastrofeihin.¹¹ Samoin kuolema ja kuoleman kokemukset ovat osa tautien, sotien ja valloitusten historiaa.¹² Kuoleman kulttuurihistoriaa on viime vuosina tutkittu yhä monitieteisemmin ja uudenslaisia näkökulmia etsien.¹³ Uusiin avauksiin kuuluvat kuolemaan valmistautuminen uskonnon sekä sosiaalisten ja taloudellisten suhteiden näkökulmasta, kuolemaan liittyneet oikeudelliset suhteet perheissä ja yhteisöissä, muistamisen kulttuuri tunnehistorian näkökulmasta tai lasten kuolema.¹⁴

Sääty-yhteiskunnassa on tärkeää tutkia kuolemankulttuuria sekä säätyläistön että kansan näkökulmasta sen sijaan, että pyrkisi yhtenäiseen näkökulmaan. Ilona Pajari toteaaakin, että kuolemaan liittyneet rituaalit erosivat eri aikoina ja eri yhteiskuntaryhmien välillä niin paljon toisistaan, että ”ei voitane puhua täysin yhtenäisestä kuolemankulttuurista minään aikakautena”.¹⁵ Vaikka kuolema kosketti jokaisen ihmisen arkielämää ja jokaisen ihmisen elämä päättyy kuolemaan, erosivat säätyläiskulttuurin ja kansanomaisen kulttuurin kuolemanrituaalit ja tapa suhtautua kuolemaan toisistaan. Ihmisten sosioekonomisen aseman ja asuinpaikan vaikutus

7 Vrt. Lönnqvist 2013; ks. myös Pajari 2013, 139 ja Pajari 2014.

8 Esim. Ariès 1975; Ariès 1977; Ariès 1983; Vovelle 1974; Vovelle 1983; ks. myös Hakapää 2013 ja Pajari 2013.

9 Bringéus 1987; Lönnqvist 2013; Pentikäinen 1990; Söderpalm 1994.

10 Lahti 2016; Lindgren 2009.

11 Häkkinen 1991; Jutikkala 1987; Katajala 1994; Lappalainen 2012; Turpeinen 1986.

12 Esim. Kallioinen 2009; Vilkuna 2005; Vuorinen 2002.

13 Lehikoinen 2011; Hakola & Kivistö & Mäkinen 2014; ks. myös Kuparinen 1999 ja Maaniitty 2015.

14 Barcklay & Reynolds & Rawnsley 2016; Korpiola & Lahtinen 2015; Korpiola & Lahtinen 2017; Korpiola & Lahtinen 2018; Woods 2005; ks. myös Daly Goggin & Fowkes Tobin 2013.

15 Pajari 2013, 139.

kuolemankulttuuriin sekä kuoleman rituaaleihin on ollut merkittävä läpi historian. Kuoleman kokemukset ovat eronneet toisistaan varsinkin säätyläistön ja herrasväen sekä rahvaan välillä. Herrasväen ja rahvaan kuolemankulttuurissa on myös monia yhteisiä piirteitä, mikä johtuu osittain kirkon pyrkimyksestä yhtenäistää hautaustavat ja kuolemankulttuurit Ruotsin valtakunnassa 1600-luvulta lähtien sekä kitkeä katolisen ja esikristillisen ajan syvään juurtuneet tavat kansan parista. Ehkä kaikkein selkeimmin tämä ilmenee siinä, miten kansankulttuuriin sisältyi aina 1900-luvun alkuun asti piirteitä esikristillisistä traditioista ja toisaalta yläluokan vuosisatoja aiemmista suureellisista hautaustavoista.

Kuoleman ja surun läsnäolo jokapäiväisessä elämässä

Ihmiselämän erityisiä epävarmuuden, vaaran ja kuolleisuuden hetkiä olivat vuosisatojen ajan syntymä ja ensimmäiset elinkuukaudet. Lapsikuolleisuus oli 1800-luvulle asti suurta, ja se vaihteli alueellisesti. Elävänä syntyneistä lapsista kuoli joka viides ensimmäisen ikävuotensa aikana. Imeväiskuolleisuus oli pienempää alueilla, joissa rintaruokinta oli yleistä. Sen sijaan alueilla, joilla vauvoja ruokittiin sarviruokinnalla kuten Pohjanmaalla, kolmannes tai jopa yli puolet imeväisistä kuoli ennen kuin täytti vuoden.¹⁶ Kaupungeissa kuolleisuus oli suurempaa kuin maaseudulla, eivätkä säätyläisperheet säästyneet imeväiskuolleisuudelta sen useammin kuin muutkaan perheet.¹⁷ Valtiovallan 1700-luvun Ruotsissa käynnistämisen kättilökoulutuksen tavoitteena oli imeväiskuolleisuuden ja lapsivuodekuolleisuuden vähentäminen.¹⁸ Imeväiskuolleisuuden vähetessä 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa alettiin myös syntyvyyttä rajoittaa tietoisesti varsinkin säätyläistön ja sivistyneistön keskuudessa.¹⁹ Pikkulasten pienempi kuolemanuhka tarkoitti näin pienempää syntyvyyttä ja sen kautta myös pienempää kuolemanvaaraa naisille raskauksien, synnytysten ja lapsivuodeajan muodossa.

Ruotsissa ja Suomessa lapsia ei lähetetty imettäjälle kauas kotoa, mikä oli jälleen uusi kuolemanuhka pienen lapsen elämässä. Ranskassa imettäjälle maaseudulle lasten lähettäminen oli tavallista aatelis- ja porvarisperheissä 1500-luvulta alkaen pitkälle 1800-luvulle asti, käsityöläis- ja työläisäitien keskuudessa ensimmäiseen maailmansotaan asti.²⁰ Sen sijaan Pohjolan säätyläisperheisiin palkattiin imettäjät.²¹ 1700-luvun lopulta lähtien uusien äitiyteen, perheeseen ja

16 Vainio-Korhonen 2012c, 144–150; lapsikuolleisuudesta ja lapsivuodekuolleisuudesta Englannissa ja Ranskassa, ks. esim. Woods 2005, 33–55.

17 Häggman 1994, 103–109; Wirilander 1974, 143–149.

18 Vainio-Korhonen 2012c.

19 Häggman 1994, 70–71, 83, 104–106; Ilmakunnas 2011, 215–216; Vainio-Kurtakko 2010, 96; ks. myös Rundquist 1989, 127–128.

20 Rahikainen 2013, 77–78; Woods 2005, 39–43.

21 Häggman 1994, 110–111; Ilmakunnas 2011, 217, 296.

lapsuuteen liittyvien virtausten innoittamana yhä useampi säätyläisäiti halusi itse imettää lapsiaan. Tämä turvasi lasten elämän ensimmäisiä askelia enemmän kuin muut ruokinta- tai hoitomuodot.

Suuri lapsikuolleisuus laskee tilastollista elinikää. Todellisuudessa niin säätyläisten kuin muidenkin yhteiskuntaryhmien piirissä oli kaikenikäisiä ihmisiä ja ihmiset myös kuolivat kaikissa ikävaiheissa. Naisten elämässä kuolema oli lähimpänä synnytyksien hetkellä, ja synnytyksiä myös pelättiin, koska lähes kaikki tunsivat jonkun lapsivuoteeseen menehtyneen naisen tai synnytykseen tai pian sen jälkeen kuolleen pienokaisen.²² Miehet puolestaan kuolivat naisia useammin onnettomuuksissa. Vaikka säätyläismiehet toimivat upseereina, ei sota merkinnyt heille uudella ajalla vielä samanlaista kuolemanuhkaa sotilaille tai siviileille kuin 1900-luvun totaalisisissa sodissa.²³ Noin kolmannes ihmisistä, niin säätyläisistä kuin koko väestöstäkin, kuoli 1700–1800-luvulla ennen 15-vuoden ikää.²⁴

Ruotsin valtakunnassa aatelisterpeheissä 1700-luvulla oli keskimäärin viisi kuusi lasta, joista noin neljä eli aikuisuuteen.²⁵ Aatelisterpeheet olivat pienempiä kuin muut säätyläiserpeheet, kun taas papiston perpeheet olivat selvästi suurimpia.²⁶ Tilastot eivät kerro kuoleman kokemuksista, sillä ne tasoittavat erot erilaisten elämäntilanteiden välillä. Kokemusten löytämiseksi on analysoitava lähteitä yksilö- ja perhetasolla, sillä toisissa perpeheissä kaikki lapset kasvoivat aikuisiksi, toisissa kaikki kuolivat.

Märta Helena Reenstierna ja ratsumestari Christian Henric von Schnell avioituivat 1775. Heille syntyi vuosina 1776–1787 kahdeksan lasta, neljä tyttöä ja neljä poikaa, joista seitsemän kuoli ennen kymmenettä ikävuottaan. Osa lapsista kuoli muutaman kuukauden ikäisinä, osa vuoden tai kahden ikäisinä. Adolf Fredrik Ludvig ja Fredrika Christina kuolivat 8- ja 5-vuotiaina, molemmat kesällä 1789, todennäköisesti johonkin epidemiaan, joilta eivät välttyneet säätyläistenkään lapset. 1790-luvulla von Schnellin pariskunnan kahdeksasta lapsesta oli elossa enää 1780 syntynyt Hans Abraham.²⁷ Märta Helena Reenstierna ryhtyi kirjoittamaan päiväkirjaa 1793 lasten kuoleman jälkeen. Päivittäisiä tapahtumia Årstan kartanossa raportoivasta päiväkirjasta näkyy hänen surunsa lasten kuoleman johdosta lasten syntymäpäivinä, nimipäivinä ja muina muistopäivinä, vaikka Reenstierna ei omia tunteitaan juuri erittelekään.²⁸ Reenstiernan äiti, Catharina Maria von Köhler, puki muistikirjassaan 1789 sanoiksi tyttärensä ja tämän puolison surun heidän menetettyään jo seitsemän lasta: ”Mutta hänen [Adolf Fredrik Ludvig von Schnellin] surevien vanhempinsa

22 Häggman 1994, 83–84; Ilmakunnas 2011, 216.

23 Vrt. Pajari 2013, 141–144; kuoleman sattumanvaraisuudesta ks. Savin 2011.

24 Wirilander 1974, 149.

25 Elmroth 1981, 180–186; Ilmakunnas 2011, 215.

26 Wirilander 1974, 145–148.

27 Sjöblad 1997, 280–282; ks. myös Ekerö Eriksson 2010, 50–59.

28 *Årstadagboken*, passim; ks. myös Ekerö Eriksson 2010 ja Sjöblad 1997.

sydäntä raastava suru on sen sijaan sanoinkuvaamaton [...] toivon Jumalan armeliainta lohdutusta suruun ja vanhempien verta vuotaville sydämille kuten myös minulle syntiselle, jotka ovat nyt saaneet maistaa surun katkeraa kalkkia [...]. Jumala tietää että sydämeni vuotaa verta surusta ja näiden rakastettavien lasten poismenosta. Vaikka he ovat nyt ikuisesti autuaita.”²⁹

Vaikka pikkulasten kuolemat olivat niin yleisiä, että jokaisen oli varauduttava niihin, surtiin lasten kuolemia.³⁰ Ne kuitenkin hyväksyttiin osaksi elämäntulkua, suruksi, jonka kanssa oli elettävä. Sen sijaan nuorten aikuisten kuolemaan oli vaikeampi hyväksyä.³¹ Hans Abraham von Schnell aiheutti paljon huolta vanhemmilleen käytöksellään, viinanjuonnillaan ja velkaantumisellaan, jotka ylittivät sopivaisuuden rajat ja pakottivat hänet eroamaan upseerinvirastaan. Märta Helena Reenstierna kirjoitti päiväkirjassaan useita kertoja pojan vanhemmilleen aiheuttamasta huolesta sekä siitä, kuinka pelkäsi, että pojalle tapahtuisi jotakin. Marraskuussa 1812 tuolloin 32-vuotias von Schnell hukkuu Årstan kartanon edustalla olevaan lahteen lähdettyään jäätyneelle lahdelle. Jäihin vajonnutta Hans Abrahamia ei saatu pelastettua yrityksistä huolimatta. Äidin suru on luettavissa päiväkirjan sivuilta, joilla hän kuvaa, kuinka jäisestä merestä ylös naaratun pojan ruumis oli turvonnut ja tumma, ja kuinka hänen vaatteensa piti leikata irti ruumiista.³²

Miehet, naiset ja lapset kuolivat kaikki sairauksiin, joihin ei uudella ajalla ollut tehokasta hoitoa.³³ Esimerkiksi Gustaf Adolf Ehrnroothin ja Johanna Christina von Platenin vuosina 1815–1838 syntyneistä 16 lapsesta seitsemän kuoli ennen kymmenvuotissyntymäpäiväänsä, ja syksyllä 1829 kolme perheen lapsista kuoli tulirokkoon lyhyen ajan sisällä.³⁴ Terveys, sairaus ja kuolema liittyivät kokemuksina toisiinsa, mikä näkyy myös lähdeaineistossa. Perheenjäsenten ja sukulaisten, mutta myös liiketuttavien, kirjeet sisältävät hyvän terveyden toivotuksia sekä kertomuksia sairauksista ja paranemisista. Sairauksien ja kuoleman edessä säätyläiset turvautuivat uskontoon ja sen tarjoamaan tapaan käsitellä suurta surua ja menetystä. Vaikka uskonnon merkitys ei ollut enää 1700-luvulla ylhäisaatelin tai 1800-luvulla sivistyneistön maailmassa yhtä hallitsevassa roolissa kuin 1600-luvulla, liittyi uskonnolliseen retoriikkaan ja jumalan armollisuuteen turvautuminen kaikkein useimmiten niihin hetkiin, jolloin kirjoittajalle tärkeät henkilöt olivat sairaina tai kuolivat.

29 Sjöblad 1997, 281–282. ”Men dess sörgande föräldrars hiertfrätande sorg är däremot obeskrifvelig [...] önskar jag Guds mildaste hugsvalelse öfver di Sorg och hiertblödande föräldrar samt och mig synderska som nu skolat smaka den bittra sorgekalken [...]. Gud vet att mitt hierta blöder av sorg och åtanken om desse älskansvärda barnens bortgång. Fast di nu är sälla i evighet.”

30 Ks. Barclay & Reynolds & Rawnsley 2016; Woods 2005, 57–60 ja *passim*.

31 Häggman 1994, 81–85; Rahikainen 2013, 78.

32 24.11.1812, 6.12.1812. *Årstadagboken*, 465–468.

33 Kallioinen 2009; Maaniitty 2015; Vuorinen 2002.

34 Kotioja 2018, 40–41.

Länsigöötanmaalla Hjärtaredin kartanossa asunut vapaaherratar Metta Magdalena Lillie sai lohtua uskostaan kun hänen läheisensä olivat sairaita, kuolivat tai kun kuolema uhkasi. Perheenjäsenten ja sukulaisten terveys, sairaus ja kuolema olivat alituisen läsnä Lillien päiväkirjassa, alleviivaten kuolemaa osana jokapäiväistä elämää. Tämä näkyy konkreettisesti myös tavassa, jolla hän aloitti päiväkirjansa. Metta Magdalena Lillie sai veljeltään Claesilta lahjaksi kesällä 1737 muistikirjan, johon hän kirjoitti ensin eräänlaista sukukronikkaa alkaen vuodesta 1706, jolloin hänen vanhempansa avioituivat. Hän kirjoitti ylös vanhempiensa ja lähisukulaisten häät, heidän lastensa syntymät, ristiäiset ja kuolemat. Syksystä 1738 alkaen päiväkirjasta tuli kuitenkin Metta Magdalena Lillielle tärkeä tapa jäsentää elämää ja aluksi myös käsitellä isän kuoleman aiheuttamaa surua.³⁵

Lilliet matkustivat mikkelinpäivän aikaan 1738 muutamaksi viikoksi Bjärkaan, jossa Jean Abraham Lillie sairastui ja kuoli joidenkin päivien kuluttua. Metta Magdalena Lillielle isän kuolema aiheutti surua ja ahdistusta, jonka hän purki päiväkirjan sivuille. Metta Magdalena vaikeroi, kuinka isän menetys oli perheelle ylittämätön vahinko, suru ja päivittäin kasvava onnettomuus, josta selviytymiseen hän pyysi Jumalan apua. Vahva usko Jumalaan ja Jumalan säätämään ihmisten rajalliseen aikaan maan päällä heijastuu läpi päiväkirjan ja on selvää, että usko antoi Metta Magdalena Lillielle voimia surun käsittelyyn. Hän koki suurta huolta myös isän kuoleman aiheuttamasta muutoksesta perheessä sekä lesken ja neljän naimattoman tyttären selviytymisestä elämässään.³⁶ Huolta lisäsi todennäköisesti se, että Lillien perheen ainoa poika Claes työskenteli tuolloin Turun Akatemiassa kansliasihteerinä kaukana kotikartanosta.³⁷ Hän ei voinut olla äitinsä ja sisartensa tukena ainakaan kovin nopeasti.

Helmikuussa 1750 Metta Magdalena Lillie kirjoitti päiväkirjaansa, että hänen äitinsä Ulrika Eleonora Hierta oli hyvin sairas ja perhe oli lähettänyt hakemaan välskäriä. Tämä saapuikin Göteborgista muutaman päivän kuluttua. Välskärin valmistama keite lievitti äidin oloa, niin että Metta Magdalena Lillie saattoi maaliskuun alussa kirjoittaa itsensä ja sisarustensa laittavansa sydämessään kaiken toivonsa ja uskonsa siihen, että Jumala parantaisi äidin. Huoli äidin kuolemasta lisäsi myös huolta tulevaisuudesta, sillä molempien vanhempien kuolema olisi vaikuttanut siihen, missä Metta Magdalena Lillie ja hänen kolme naimatonta sisartaan olisivat mahdollisesti voineet asua. Hän kirjoitti, että kaikki neljä aikoivat asua kotikartanossa niin kauan kuin Jumala soi. Tämän mahdollisti toisaalta myös se, että Metta Magdalenan veli Claes Lillie suhtautui suojelevasti sisaruksiinsa ja pyrki heidän parhaaseensa.³⁸

35 *Metta Magdalena Lillies dagbok*; ks. myös Sjöblad 1997, 111–154.

36 *Metta Magdalena Lillies dagbok*, 15–16.

37 *Metta Magdalena Lillies dagbok*, iii.

38 *Metta Magdalena Lillies dagbok*, 49–50.

Metta Magdalena Lillien päiväkirjasta on luettavissa, että hän toivoi ja uskoi, että veli kuuntelisi sisartensa toiveita elämänsä ja asumisensa suhteen myös äidin kuoleman jälkeen. Metta Magdalenan ajatukset nostavat esiin kuoleman paitsi läheisen perheenjäsenen menetyksenä, niin myös osana perheen sisäisiä taloudellisia ja oikeudellisia voimasuhteita. Isän kuoleman jälkeen Lillien perheessä veli oli tyttären lähin miespuolinen sukulainen ja siten myös heidän holhoojansa, jonka tahtoon ja toiveisiin sisarten oli taivuttava ainakin periaatteessa. Äidin eläessä perhe asui Hjärtaredin kartanossa, mutta Metta Magdalena Lillie oli hyvin tietoinen siitä, että hänen veljellään oli valta tehdä omaisuudella haluamallaan tavalla, ja että äidin kuolema olisi todennäköisesti vaikuttanut asiaan tavalla tai toisella. Ulrika Eleonora Hierta kuoli kuitenkin vasta 1761, kauan sen jälkeen, kun hänen tyttärensä avioitui ja lakkasi kirjoittamasta päiväkirjaa 41-vuotiaana vuonna 1750.

Vainajan ikä, asema ja sukupuoli vaikuttivat kuoleman kokemiseen. Säätyläisten kuolema ei ollut uudella ajalla yksinäinen eikä yksityinen, vaan se kosketti monella tapaa perhettä ja sukukuntaa. Tässä katsantotavassa aikuisen kuolema oli lapsen kuolemaa ja miehen kuolema naisen kuolemaa suurempi onnettomuus. Perheen isän kuolema tarkoitti emotionaalisen menetyksen lisäksi suuria ulkoisia muutoksia perheenjäsenten välisiin suhteisiin, heidän sosioekonomiseen asemaansa ja tulevaisuudennäkymiinsä. Kirjeenvaihdosta ja päiväkirjoista välittyy ihmisten huoli läheisistään. Vanhemmat olivat huolissaan lapsistaan ja heidän joutumisestaan kuolemanvaaraan, olipa kyseessä pojan osallistuminen sotaan tai tyttären lähestyvä synnytys. Nuoret ihmiset puolestaan tiesivät ja tunnistivat elämän rajallisuuden omissa isovanhemmissaan, joiden kuolema olikin heille varmasti lähempänä kuin oma kuolevaisuus.³⁹

Huoli puettiin sanoiksi useammin epäsuorasti, muille kuin huolen kohteina olleille kirjoitetuissa kirjeissä. Vanhenevan isän pelko pojan mahdollisesta haavoittumisesta tai kaatumisesta kaukana kotoa näkyy esimerkiksi Axel von Fersenin lapsilleen kirjoittamissa kirjeissä. Fersenin vanhin poika Hans Axel osallistui Yhdysvaltain vapaussotaan Ranskan joukoissa 1780–1783 ja isä puki huolestuneisuutensa sanoiksi kirjeissään tyttärilleen ja nuoremmalle pojalleen. Kesäkuun alussa 1782 Fersen kirjoitti tyttärelleen Sophielle: ”Minulla ei ole uutisia Axelista, vihaan tätä sotaa.” Ja kesäkuun lopulla: ”En ole kuullut Axelista sitten 23 lokakuuta, se on hirveää.”⁴⁰ Kirjeet kulkivat Atlantin yli ja Länsi-Euroopan satamakaupungeista Tukholmaan hitaasti. Kuitenkin postinkulku oli

39 Häggman 1994, 80–86; Ilmakunnas 2016, 234–236; Kotioja 2018, 47–48, 63.

40 Axel von Fersen Sophie von Fersenille 5.6.1782, 26.6.1782. B XXV a:14. Löfstadarkivet, VLA. ”Je nai pas de nouvelles de Axel, je hais bien cette guerre.” ”je nai pas de nouvelles de Axel depuis le 23e octobre cela est affreux.”

varsin varmaa, ja isän ja pojan kirjeenvaihtoa sodan ajalta on säilynyt paljon.⁴¹ Näissä kahdessa pienessä katkelmassa ilmenee 1700-luvun ihmisten jokapäiväinen, arkinen suhde kuolemaan.

Samanlainen huolenpito välittyy kirjeistä, kun Fersenin nuorempi poika Fabian von Fersen matkusti Euroopassa 1780-luvun alussa, osallistui Kustaa III:n sotaan 1788–1790 sekä matkusti jälleen Eurooppaan sodan jälkeen ja Ranskan vallankumouksen puhjettua.⁴² Kesäkuussa 1789 Axel von Fersen kirjoitti Ljungin linnasta tyttärelleen Sophielle, että jumala auttakoon ”onnetonta Fabianiani, huoleni hänestä häiritsee maalaiselämääni”.⁴³ Elokuussa 1789 Axel von Fersen kirjoitti Fabianille: ”Olisin hyvin onnellinen täällä, ellen olisi niin huolissani pojistani.”⁴⁴ Vaikka kuolema oli alati läsnä, ei siihen suhtauduttu tunteettomasti tai kylmän laskelmoivasti, vaan pikemminkin väistämätön hyväksyen. Kuitenkin lasten, nuorten ja terveiden aikuisten kuolemaa myös pelättiin. Axel von Fersen pelkäsi poikiensa puolesta, sillä hän oli itsekin upseeri, joka tiesi hyvin sodankäynnin, leirielämän ja matkustamisen vaarallisuuden. Hän kaipasi saada kuulla, että hänen molemmat poikansa olivat elossa ja terveinä.

Vaikka kuolemaa pelättiin sairauksien, raskauksien, synnytysten, pitkien matkojen ja sotien aikana, eivät ihmiset eläneet uudella ajalla jatkuvassa kuolemanpelossa tai mielessään tuonpuoleinen elämä. He suunnittelivat elämäänsä ja tulevaisuuttaan sekä lastensa ja lastenlastensa elämää ja tulevaisuutta. He matkustivat, opiskelivat ja solmivat avioliittoja, saivat lapsia ja viettivät omalle asemalleen tyypillistä ja tavallista elämää. Naisten lapsivuodekuolemat tai miesten kuolettavasti haavoittuminen tai kaatuminen sodassa olivat ennakoitavampia kuin terveiden aikuisten odottamaton kuolema. Kuolemantapaus merkitsi aina perheessä ja suvussa voimasuhteiden muutosta. Erityisen selvää tämä oli, jos perheen tai suvun pää kuoli odottamatta. Isän kuolema saattoi merkitä aikuisuuden kynnykselle olleille pojille muuttuneita urasuunnitelmia tai avioliittotoiveita tai suunniteltua lyhyempiä mahdollisuuksia opiskeluun.

Suurin osa säätyläisistä ja herrasväestä kuoli kuitenkin kotonaan, perheen ja läheisten ympäröiminä, jolloin kuolemaan saatettiin valmistautua.

Rituaalit, tavat ja tunteet perheenjäsenen kuollessa

Kuolema kuului naisten elämänpiiriin ja naiset huolehtivat sairaista ja kuolevista. Vaikka kuolema oli koko perheen ja laajemmin suvun asia, on kirjeiden, päiväkirjojen ja muistelmien perusteella

41 Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8–9. SA, RA; ks. myös Fersen 1929.

42 Axel von Fersenin kirjeet Fabian von Fersenille. Fabian Reinhold von Fesens arkiv vol. 1a. SA, RA.

43 Axel von Fersen Sophie von Fersenille 14.6.1789. B XXV a:14. Löfstadarkivet, VLA. ”mon pauvre fabian, mes inquietudes pour lui troublent fort ma vie champêtre.”

44 Axel von Fersen Fabian von Fersenille 5.8.1789. Fabian Reinhold von Fesens arkiv vol. 1a. SA, RA. ”Je me trouveroi fort heureux ici, si ce netoit mon inquietude pour mes fils.”

selvää, että 1700-luvulta alkaen ja varsinkin 1800-luvulla naiset hallitsivat säätyläistön parissa monia kuolemaan liittyviä rituaaleja ja heidän toimintansa teki kuoleman ja sen kohtaamisen näkyväksi perheessä ja kodin ulkopuolella.⁴⁵

Ester Sidonia von Raschau asui tyttärensä Ester Sofia Nohrströmin ja tämän puolison perheessä Hämeenkylässä kartanossa Elimäellä kuolemaansa asti. Helmikuussa 1800 Rachaun tyttärentytär Jacobina Charlotta Munsterhjelm kirjoitti päiväkirjassaan, että äidinäiti sairasti ja kävi niin heikoksi, että perhe valvoi hänen luonaan kuolemaa odottaen. Lääkäri Sven Björcklund kävi katsomassa ”isoäitiä joka on sairas, nyt hän ei lainkaan voi puhua, eikä liikuttaa oikeaa kättään; myös jalat ovat hieman halvaantuneet”, Jacobina Charlotta kirjoitti.⁴⁶ Sukulaisia ja ystäviä lähetettiin hakemaan, jotta nämä olisivat voineet nähdä 80-vuotiaan isoäidin vielä ennen tämän kuolemaa. Anders Gustaf Munsterhjelm matkusti Loviisaan, josta hän toi lääkkeitä anopilleen sekä tyttärilleen mustaa nauhaa suruasuja varten. Elimäen kirkossa rukoiltiin Ester Sidonia von Raschaun puolesta. Hänen sairastaessaan ja kulkiessaan kuolemaa kohti valvoivat tyttärentyttävät hänen sairastuotensa ääressä käsitöitä tehden. 12. helmikuuta 1800 Jacobina Charlotta Munsterhjelm kirjoitti: ”tänään on hyvin merkittävä päivä sillä kello kaksitoista aamupäivällä äidinäiti kuoli, mutta hän teki pitkään kuolemaa ennen kuin kuoli [...]”⁴⁷

Isoäidin kuoleman jälkeen alkoivat hautajaisvalmistelut ja valmistautuminen suruaikaan. Tähän kuului ruumiin peseminen ja valmistaminen hautajaisiin, arkun tilaaminen ja suruasujen ompeleminen sekä mustareunaisen paperin ja mustan sinettilakan ostaminen ja surukirjeiden lähettäminen sukulaisille ja ystäville.⁴⁸

Kuolinvuoteella vieraileminen ja kuolevan viimeisten hetkien valvominen olivat tärkeä osa kuoleman ritualisointia ja toisaalta tapa lujittaa siteitä perheeseen, sukuun ja naapurustoon, sillä säätyläiset kunnioittivat naapureitaan vierailamalla näiden kuolinvuoteiden äärellä.⁴⁹ Surukirjeet olivat puolestaan uudenvuodenkirjeiden, onnittelukirjeiden ja muun suvun tapahtumista kertovan kirjeenvaihdon lisäksi yksi sukutyön muoto, jolla perhesuhteita ja sukuverkostoja ylläpidettiin yhteiskunnassa, jossa jokainen ihminen kuului lähimmän perheensä lisäksi laajempaan sukuverkostoon. Näin kuolemanrituaalit punoutuivat osaksi laajempaa kulttuurista toimintaa, joka tähtäsi suku- ja perheyhteyden ylläpitämiseen ja lujittamiseen sekä tapakulttuurin, arvojen ja

45 Rundquist 1989, 322–331; Steinrud 2008, 158–161; ks. myös Häggman 1994, 81.

46 2.2.1800, 5.2.1800, 6.2.1800, 7.2.1800 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 47. ”[...] mormor som är siuk nu kan hon aldeles intet tala och intet kan röra högra han fotten är ock så litet lam”.

47 12.2.1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 48. ”i dag är det en mycket betydande dag ty klockan tålf på förr middan dog hon men arbetade länge med döden innan hon dog [...]”.

48 13.2.1800, 14.2.1800, 15.2.1800, 16.2.1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 48–49.

49 Häggman 1994, 81; Rundquist 1989, 325–331; Kuolinvuoteella vieraileminen oli tärkeä osa kuolemankulttuuria myös muissa yhteiskuntaryhmissä, ks. Ilona Pajarin artikkeli tässä teoksessa.

normien siirtämiseen sukupolvelta ja perheenjäseneltä toiselle niin horisontaalisesti kuin vertikaalisestikin.

Kuolema – niin vanhuksien kuin lasten, nuorten ja aikuisten – oli alati läsnä varhaismodernissa yhteiskunnassa. Samaan aikaa, kun Jacobina Charlotta Munsterhjelm kirjoitti päiväkirjassaan isoäitinsä sairaudesta ja kuolemasta, hän kirjasi, kuinka Hämeenkyllän kartanoon saapui surukirje kertoen Adolf Aminoffin, Munsterhjelmien tädin puolison, kuolemasta. Hieman myöhemmin saapuivat myös hautajaiskutsut Aminoffin hautajaisiin sekä tieto isoäidin kälyn kuolemasta.⁵⁰

Säätyläisnaiset ja lapset kuolivat useimmiten kotona, omassa vuoteessaan, kun taas miesten kuolema ei kuulunut yhtä selkeästi kodin piiriin. Toki kuolema saattoi kohdata naiset vaikkapa pitkän sukulaisvierailun tai kylpylässä oleskelun aikana. Miehet kuitenkin matkustivat naisia enemmän, he osallistuivat sotiin ja tutkimusretkiin, joilla kuoleman riski oli suuri. Silti valtaosa säätyläisistä kuoli kotonaan. Moni saavutti korkean iän ja kuoli melko rauhallisesti, kuten 80-vuotiaaksi elänyt Ester Sidonia von Raschau tai Axel von Fersen, joka kuoli 75-vuotiaana 1794 makuuhuoneensa sohvalle Tukholmassa. Läsnä olivat kreivi von Fersenin puoliso, tytär ja tyttärenpoika.⁵¹ Sairas Christian Henric von Schnell kuoli 77-vuotiaana omassa vuoteessaan loppiaisenä 1811. Hänen vaimonsa oli maannut heikon miehensä vieressä kuolemaa edeltäneet yöt ja kastellut tämän kieltä vedellä helpottaakseen kuolevan oloa. Kun puoliso kuoli, oli 57-vuotias Märta Helena Reenstierna niin uupunut, ettei pystynyt edes itkemään ja hänen sydämensä oli aivan turtunut.⁵²

Kuolema kuului perheenjäsenten ja sukulaisten emotionaalisiin suhteisiin, mikä näkyy 1700-luvun päiväkirjoissa ja kirjeissä monin tavoin. Vanheneminen, kuolema ja suru sekä niihin liittyneet rituaalit olivat luonnollinen osa elämää. Jacobina Charlotta Munsterhjelm ei ehkä osannut pukea sanoiksi omia tunteitaan isoäidin kuolemasta samalla tavalla kuin tuleva runoilija, kreivi Johan Gabriel Oxenstierna, joka kuvaili äidinäitinsä surua tämän menetettyä tulopalossa kotinsa tai omaa surumielisyyttään hyvästellessään isoäitinsä kesällä 1769, jolloin molemmat tiesivät, etteivät tulisi näkemään toisiaan enää: ”Olin äärettömän liikuttunut jättäessäni hyvästit Isoäidille, jota en todennäköisesti näe enää koskaan.”⁵³ Surun, kaipuun ja muiden tunteiden puuttuminen päiväkirjoista tai kirjeistä ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö läheisen ihmisen kuolema olisi herättänyt näitä tunteita. Tunteiden ilmaiseminen ei ollut yhä luontevaa kaikille ihmisille.

Esimerkiksi valistuksen ja varhaisromantiikan aikakauden romaaneja ja matkakertomuksia luenut

50 27.1.1800, 28.1.1800, 29.1.1800, 10.2.1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 46–48.

51 Ilmakunnas 2011, 171.

52 13.1.1811. *Årstadagboken*, 436.

53 11.6.1769. Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar*, 30. ”Jag var oändeligen rörd af att taga afsked af min Mormor, som jag förmodligen aldrig mera får se.”

upseeri pystyi käyttämään tunteidensa ilmaisemiseen kieltä, joka saattoi olla hänen vähemmän lukeneelle sisarelleen tavoittamattomissa.

Kun Jacobina Charlotta Munsterhjelmin veljen Anders Munsterhjelmin vaimo Vendela Glansestierna kuoli keuhkotuberkuloosiin 46-vuotiaana tammikuussa 1821 oli puolison suru lohдутон. Maaliskuussa 1821 Anders Munsterhjelm kirjoitti pariskunnan tyttärelle Sofielle vaimon kuoleman aiheuttamasta surusta: ”Aika on kulunut jotenkuten pienissä arkiaskareissa – vaikka välillä kyönelehtien; erityisesti silloin kun seisoin hänen haudallaan sunnuntaina – minun täytyi olla lähellä häntä kauan – kauan.”⁵⁴ Munsterhjelmin perheenjäsenten hellät tunteet toisiaan kohtaan ilmenevät kauttaaltaan heidän kirjeenvaihdossaan, eikä rakkaiden kuolema ollut poikkeus.⁵⁵ Tunteiden ilmaiseminen kirjallisessa muodossa ja tunteellinen puhetapa siirtyivät sukupolvelta toiselle ja muuttuivat näin osaksi säätyläisten ilmaisutapoja.

Kuoleman kokemukselle ja sen herättämille tunteille annettiin säätyläiskulttuurissa paljon tilaa. Vainajan ruumis pestiin ja asetettiin arkussa nähtäville saliin, jossa perheenjäsenet ja sukulaiset, ystävät ja tuttavat saattoivat käydä jättämässä viimeiset jäähyväiset.⁵⁶ Näin kuoleman kohtaaminen sekä surun ja menetyksen käsittely saivat tilaa. Vainajan ruumiin näkeminen ja koskettaminen olivat hyväksytyt tapa, ja vanhemmat saattoivat syleillä ja suudella kuolleita lapsiaan useita päiviä näiden kuoleman jälkeen.⁵⁷

Lit de parade eli korkea-arvoisen vainajan asettaminen kuolinvuoteelle julkisesti nähtäville kuului 1500-luvulta alkaen Ruotsin kuninkaallisten ja aatelin hautauskulttuuriin, väheni selvästi 1700-luvulla ja tuli uudestaan suosioon 1800-luvun lopulla. Vainajan esittäminen julkisesti tai puolijulkisesti nähtäville arkussa, puettuna hautaamista varten sekä surutalon ja kuolinhuoneen koristelu kankain, kynttilöin, kukin ja sepelein manifestoi sekä vainajan että hänen perheensä ja sukunsa asemaan ja vaikutusvaltaa.⁵⁸ Kuolemaan liittyneiden tapojen ja rituaalien uusintamisessa naisilla oli tärkeä rooli. Angela Rundquist painottaa, että säätyläistön ja herrasväen naisten toiminta oli kulttuurinen ja sosiaalinen järjestelmä, joka säätelä yläluokan elämäntapaa ja tuki jäseniään emotionaalisesti raskaina hetkinä, kuten kuoleman äärellä.⁵⁹

Kuolemaan liittyneet rituaalit ja tavat tarjosivat mentaalisia ja fyysisiä tiloja, joissa kokea ja tuntea kuolema. Tällaisia olivat kuolinvuoteen äärellä valvominen, *lit de parade* sekä vainajan ja tämän perheen kunnioittaminen vierailulla viimeisen kerran ennen hautajaisia.

54 Vainio-Korhonen 2012b, 105–106.

55 Ks. Vainio-Korhonen 2008 ja Vainio-Korhonen 2012b.

56 Ilmakunnas 2011, 171, 174; Rundquist 1989, 327–331.

57 Häggman 1994, 81.

58 Lönnqvist 2013, 59–72; 106–109; Rundquist 1989, 327–331.

59 Rundquist 1989, 330–331.

Hautajaiset

Aateliskulttuurissa hautajaiset tekivät kuoleman ja sitä kautta vainajan suvun aseman näkyväksi yhteiskunnassa ja paikallisyhteisössä niin maalla kuin kaupungissakin. 1600-luvulla aatelisten hautajaiset olivat valtavia speaktaakkeleita, jotka kestivät useita päiviä. Kuolemankulttuuri tehtiin näkyväksi ruumissaarnoilla, hautajaisrunoilla, hautajaismusiikilla, hautamonumenteilla, hautakappeleilla ja valtavilla hautajaisvaakunoilla, joita kannettiin arkun edellä hautajaissaatossa ja jotka hautajaisten jälkeen sijoitettiin vainajan hautakirkkoon tai kotikirkkoon.⁶⁰

Amiraali, valtaneuvos ja sotamarsalkka, vapaaherra Carl Carlsson Gyllenhielmin ruumissaatossa Tukholmassa helmikuussa 1651 oli trumpetisteja, neljäsataa ratsumiestä, viisisataa jalkamiestä, pappeja, arkkua kantaneita laivaston miehiä sekä Gyllenhielmin leski Kristina Ribbing ja sukulaiset, joita seurasivat valtaneuvokset ja muut arvovieraat. Heitä seurasivat omissa vaunuissaan kuningatar Kristina ja leskikuningatar Maria Eleonora.⁶¹ Kun sotamarsalkka ja valtaneuvos, kreivi Jacob De la Gardie kuoli Tukholmassa elokuussa 1652, osallistui hänen hautajaissaattoonsa noin tuhat jalka- ja ratsumiestä.⁶²

Hautajaisia myös lykättiin, joskus jopa kuukausia, jotta niihin saatettiin kutsua kaikki tärkeät henkilöt. Vapaaherratar Ebba Maria Fleming kuoli huhtikuussa 1678 ja hänen puolisonsa vapaaherra Lorentz Creutz nuorempi järjesti vaimolleen seuraavassa vuodenvaihteessa ylelliset hautajaiset, joiden kustannuksissa ei säästelyä. Mirikka Lappalainen liittyy 1600-luvun ylimystön hautajaiskulttuurin osaksi aatelin statuskilpailua ja valtakamppailua, jossa suvun ja esi-isien korostaminen oli keskeistä.⁶³ Hautajaisten järjestäminen pitkän aikaa kuoleman jälkeen ei ollut yleistä, mutta ei täysin poikkeuksellista myöhemminkään, vaikka kuoleman ja hautaamisen välinen aika lyheni merkittävästi ja oli 1700–1800-luvulla yleensä päiviä pikemminkin kuin viikkoja, kuukausista puhumattakaan. Silti poikkeuksiakin oli: valtaneuvos ja amiraali, vapaaherra Carl Carlsson Gyllenhiem kuoli 7. maaliskuuta 1750 ja hänet haudattiin lähes vuotta myöhemmin, 6. helmikuuta 1751.⁶⁴

Sotamarsalkka, Viaporin komentaja ja rakennuttaja, kreivi Augustin Ehrensvärd kuoli 4. lokakuuta 1772 pitkällisen keuhkosairauden uuvuttamana upseerinpuustellissaan Saaren kartanossa

60 1500–1600-luvun kuolemankulttuurista ks, esim. Granberg 2005, Grandberg 2006, Stenberg 1998 ja Lönnqvist 2013, 101–109; ks. myös Ågren 2010; hautajaisvaakunoista ks. Brummer 2011, 102–109.

61 Revera 1984; ks. myös Lappalainen 2005, 332.

62 Lappalainen 2005, 332.

63 Lappalainen 2005, 331–338.

64 Granstedt 1967–1969.

Mietoisissa. Hänen kuolemansa ja hautajaisensa eivät olleet aatelissuvun aseman ja vallan manifestaatio, vaan kuninkaanvallan näkyväksi tehnyt ja sitä vahvistanut seremonia. Kustaa III ilmoitti vain kolme päivää Ehrensvärdin kuoleman jälkeen, että tämä haudattaisiin valtiollisin menoin, ja että Ehrensvärdin viimeinen lepopaikka olisi Viapori. Magdalena af Hällström tarkastelee Ehrensvärdin hautajaisprosessia ja myöhempää hautamonumentin pystyttämistä osana Kustaa III:n vallankäyttöä, jossa kuningas hyödynsi taitavasti teatterillisuutta ja seremoniallisuutta sekä merkityksellisiä paikkoja ja tapahtumia.⁶⁵

Jos Ehrensvärd olisi kuollut Tukholmassa, olisi hänet haudattu Riddarholmenin kirkkoon. Vainaja haudattiin kuitenkin syksyllä 1772 ensin Mietoisten kirkkomaahan, minkä jälkeen hänen ruumiinsa siirrettiin seuraavana kesänä Helsinkiin. Ehrensvärdin ruumis kuljetettiin sadan henkirakuunan ja 48 jalkaväensotilaan saattamana Mietoisista Turkuun, missä kaupungin säätyläiset, porvarit ja käsityöläiset sekä muut kaupunkilaiset kunnioittivat sotamarsalkan viimeistä matkaa. Turusta Ehrensvärdin ruumis siirrettiin meritse Helsinkiin, missä seremoniat jatkuivat, ja missä Ehrensvärd haudattiin Ulrika Eleonoran kirkkoon. Ehrensvärdin kuolema ja hautajaiset olivat valtiollinen seremonia mutta myös mediaspektaakkeli, josta aikalaiset raportoivat kirjeissään ja lehdistö uutisoi useaan otteeseen.⁶⁶ Viaporiin Ehrensvärd haudattiin vasta kymmenen vuotta myöhemmin, kesällä 1783.⁶⁷

Valtaneuvos ja sotamarsalkka, kreivi Axel von Fersenin hautajaiset Tukholmassa huhtikuussa 1794 olivat samankaltainen seremoniallinen spektaakkeli kuin Ehrensvärdin hautajaisen pari vuosikymmentä aikaisemmin tai 1600-luvun aristokratian hautajaiset, vaikka Fersen haudattiin jo viikko kuolemansa jälkeen. Fersenin yhteiskunnallinen asema oli samanlainen kuin Ehrensvärdin, joka niin ikään oli sotamarsalkka ja Serafiimiritarikunnan ritari. Molemmat olivatkin hautajaisissaan oikeutetut asemansa tuomaan kunnioitukseen 128 kanuunanlaukauksella sekä Riddarholmenin kirkonkellojen soitolla. Serafiimiritarikunnan lastenkodin lasten laulaminen hautajaissaattueessa kuului sekin ritarikunnan jäsenten oikeuksiin.⁶⁸ Toisin kuin Ehrensvärdin valtiolliset hautajaiset, Fersenin hautajaiset kustansi vainajan suku ja ne voi nähdä nimenomaan vanhan aatelissuvun statuksen seremoniallisena julkituomisena.

Axel von Fersenin arkku oli vuorattu valkoisella silkkisarssilla ja mustalla pitsillä. Ulkopuolelta se oli koristeltu siselöidyillä köynnöskoristeilla ja siselöidyillä kantokahvoilla. Arkun molemmissa päissä oli ajan tavan mukaan hopealaatta, johon oli kaiverrettu vainajan nimi, aateliarvo ja muut

65 af Hällström 2012; Kustaa III:n vallan manifestaatioista ks. myös Alm 2002, Tandefelt 2008 ja Tandefelt 2012.

66 Nikula 2010, 500–507.

67 af Hällström 2012, 345–349.

68 af Hällström 2012, 337.

tittelit. Tällaisiin koristelaitoihin oli yleistä kaivertaa myös raamatunjakeita tai psalmeja.⁶⁹ Kuusi valkoista hevosta veti Fersenin ruumisvaunuja matkalla kirkkoon. Hautajaissaattueeseen kuului 86 vaunut, joissa kuningasperhe, vainajan perhe ja aatelin jäsenet seurasivat arkkua Riddarholmenin kirkkoon. Ruumissaattoon osallistui myös koko kaarti ja henkirykmentistä kokonainen pataljoona. Kreivin ja sotamarsalkan viimeistä matkaa kunnioitettiin kanuunan- ja kiväärinlaukauksin, ja kulkueen edellä käveli 150 surumusiikkia laulanutta lastenkotilasta. Katujen varsille ja ikkunoihin kerääntyi katselijoita seuraamaan näkyä. Kaupunkitilaa hallinneen kulkueen ja kanuunanlaukausten lisäksi kirkonkellojen soitto ilmoitti kaupunkitilassa vainajan merkittävästä yhteiskunnallisesta asemasta. Suurissa aatelishautajaisissa kirkonkelloja soitettiin hautajaispaikkakunnan lisäksi niillä muilla paikkakunnilla, joissa vainajalla tai hänen perheellään oli omistuksia.⁷⁰ Näin kuolemasta tiedotettiin kellojensoiton välityksellä laajalle alueelle.

Aatelishautajaisissa vainajan asuinkaupungin tärkeimpien kirkkojen kelloja soitettiin hautajaispäivänä. Mitä korkea-arvoisempi vainaja, sitä myöhemmin päivällä kirkonkellojen soitto alkoi ja sitä useampaa kelloa soitettiin. Kellojen soitolle oli määrätty erilaiset taksat, mikä vaikutti suuresti siihen, kuinka taajaan ja pitkän aikaa kelloja soitettiin. Hautajaisiin ja niiden järjestelyihin liittyneet maksut vaikuttivat puolestaan siihen, kuinka näkyvät ja kuuluvat hautajaiset olivat kaupungin maisemassa, sillä kaikilla saman säädyn edustajillakaan ei ollut mahdollisuuksia maksaa samanlaisesta ruumiskellojen soitosta.⁷¹ Axel von Fersenin hautajaiset olivat oman aikansa mediaspektaakkeli, jota tukholmalaiset seurasivat katujen varsilla. Märta Helena Reenstierna oli yhdessä poikansa Hans Abrahamin kanssa kutsuttu huonekalukauppia Lundbergin kotiin seuraamaan Fersenin hautajaissaattoa.⁷² Gustaf Mauritz Armfeltin hautajaiset näkyivät puolestaan Turun katukuvassa marraskuussa 1814, mistä *Åbo Almänna Tidning* raportoi neljän sivun verran eli puolet lehden numerosta. Armfelt saatettiin viimeiselle matkalleen neljän mustan hevosen vetämissä ruumisvaunuissa, Turun tuomiokirkon kaikkien kellojen soidessa ja kanuunanlaukauksien kajahtaessa.⁷³

1700-luvun puolivälin jälkeen yhä useammin säätyläistön, aristokratian ja vauraan porvariston piirissä hautajaisiin osallistui ainoastaan vainajan lähipiiri ja hautajaiset järjestettiin pian kuolemantapauksen jälkeen. Kreivi Carl von Fersen kuoli Tukholmassa toukokuussa 1786, ja hänet haudattiin Riddarholmenin kirkkoon vain muutamaa päivää myöhemmin. Fersenille ei järjestetty näyttäviä hautajaisia kulkueineen, vaikka hänen syntyperänsä ja toimintansa Ruotsin hovissa ja

69 Ilmakunnas 2011; Rundquist 1989, 328; Vainio-Korhonen 1994, 283.

70 Ilmakunnas 2011, 174–178.

71 Arvidsson 2007, 58–59, 147; Bringéus 1958, 209–276; Bringéus 1987, 204; ks. myös Edgren 2002.

72 30.4.1794. *Årstadagboken*, 62–63.

73 *Åbo Almänna Tidning* 5.11.1814.

Kuninkaallisen oopperan johtajana olisi voinut antaa olettaa niin.⁷⁴ Sen sijaan Fersenin kunniaksi pidettiin Ritarihuoneella muistokonsertti.⁷⁵ Aristokratian hautajaisten mittakaavan pieneneminen kertoo siitä, että statuksen julkituominen muutti muotoaan 1700-luvulla. Aatelin tärkein kuolemaan kytkeytynyt statusmanifestaation väline ei enää ollut ylenpalttinen kuolemankulttuuri, joka ilmeni niin aineellisissa valinnoissa kuin henkisessä elämässä. Sen sijaan 1700-luvulla aateli erottautui muista säädyistä sulkemalla surutalon ovet ja ikkunat uteliaiden katseilta sekä privatisoimalla hautajaiset osaksi perheen ja suvun piiriä.⁷⁶ Christian Henric von Schnellin hautajaisaterialle 20. tammikuuta 1811 kutsuttiin vain 22 vierasta. Kirkkoon oli kuitenkin saapunut joitakin katselijoita seuraamaan hautajaistoimitusta.⁷⁷ Suuria vierasjoukkoja oli pääasiassa yhteisön tai valtion merkkihenkilöiden hautajaisissa, jotka tarjosivat varsinkin kaupungeissa yleisölle katsottavaa useiden tuntien ajaksi.

Lokakuussa 1788 soivat Oulussa kuolinkellot rovasti Stählelle. Pappilassa suruhuone oli verhoiltu valkoisella palttinakankaalla, ikkunoihin oli ripustettu lakanat; peilit, pöydät ja tuolit oli peitetty. Mustaan, valkealla esiliinalla, kauluksella ja päähineellä sekä hunnulla koristettuun suruasun pukeutunut leski ja vainajan kolme tytärtä niin ikään suruasuisissa istuivat liikahtamatta sohvalla hautajaisvieraiden saapuessa surutaloon. Suurella pyöreällä teepöydällä naisväen edessä oli tarjolla hilloja, konveheteja, sokeriryynejä, sitruuna- ja pomeranssitankoja, paahdettuja manteleita, kierteisiä sokerikaramelleja sekä sokerileipiä, piparkakkuja ja tippaleipiä. Vieraat lähettivät tippaleivät nenäliinoin käärittyinä koteihinsa lastensa nautittaviksi. Kerjäläispoikien kuljettamat nenäliinoin käärityt tippaleivät toimivat Oulun kaduilla merkinä siitä, että hautajaissaatto oli lähdössä pappilasta kohti kirkkoa.⁷⁸ Kaupungin tai pitäjän merkkihenkilöiden hautajaiset olivat tapauksia, avoimia tilaisuuksia, joihin kaikki kynnelle kykenevät osallistuivat, ja joissa vainajan statusta markeerattiin myös tarjolla olleiden ruokien ja juomien avulla, vaikka niiden laatua ja määrää pyrittiin suitsimaan ylellisyysasetuksilla. Yhteisönsä merkkihenkilöt haudattiin näyttävien menoin, joilla korostettiin edesmenneen henkilön asemaa osana yhteisöään sekä kytkettiin heidät osaksi merkkihenkilöiden – useimmiten merkkimiesten – jatkumoihin.

Kaksitoista suruasuisia talonpoikaa kantoi rovasti Stählen ruumisarkkia mustalla kankaalla verhotuilla ja lyhdyin valaistuilla ruumispaareilla. Ruumissaaton saapuessa kirkon ovelle antoi suntio merkin ja kellojen kumu taukosi. Uruista kajahti hautajaisvirsi, johon sen enempää urkuri itse kuin seurakuntakaan eivät pystyneet osallistumaan syvän liikituksen vuoksi. Kirkkoa valaisivat

74 Ilmakunnas 2011, 173.

75 Ilmakunnas 2011, 173; Hildebrand 1956, 683.

76 Arvidsson 2007, 142; Ilmakunnas 2011, 171–173.

77 20.1.1811. *Årstadagboken*, 437–438.

78 Wacklin 1989, 164–166.

marraskuun pimeydessä sadat kynttilät, joiden valo paljasti myös kuorissa avoimen haudan, johon rovasti haudattiin, kunnes ruumis voitiin kevään tullen ja roudan sulettua siirtää hautausmaalle.⁷⁹ 1780-luvun lopun Oulussa ei edes mahtimiesten hautaaminen kirkkoon ollut yhtä yleistä kuin aikaisemmin, vaan kirkon lattian alle hautaaminen oli luonnonolosuhteiden vaatima välivaihe, kunnes arkku saatettiin haudata hautausmaalle.

Sara Wacklin kuvaa rovasti Ståhlen hautajaisia Pohjanmaan muistelmissaan suurena tapauksena, kollektiivisena surun ja kunnioituksen osoituksena, johon halusi osallistua koko seurakunta: ”Kirkkoon kiiruhtivat murhemielin sekä vanhat että nuoret, naiset ja lapset, rikkaat ja köyhät. Nekin, jotka eivät osallistuneet hautajaisiin, halusivat kuitenkin osoittaa kunnioitustaan vainajalle ja kiitollisin mielin lausua hänelle jäähyväiset. [...] Ihmisiä seisoi kirkon penkeillä ja niiden selustoilla, ikkunalaudoilla ja yleensä kaikkialla, missä saattoi löytää jalansijan. Kaikki seisoivat silti ääneti odottaen kuolemanhiljaisuuden vallitessa.”⁸⁰

Valtiovalta pyrki hillitsemään hautajaisiin liittynyttä juhlintaa lukuisilla ylellisyysasetuksilla 1700-luvun kuluessa. Asetuksissa hautajaiset määrättiin yksipäiväisiksi ja määrättiin tarkasti niin hautajaisissa tarjotusta ruoasta ja juomasta kuin ruumisarkkujen puulajista ja verhoilusta kuin käärinliinojen materiaalista.⁸¹ Ylellisyysasetuksien määräyksiä noudatettiin vaihtelevasti, eivätkä vainajansa perhepiirissä haudanneet aateliset todennäköisesti noudattaneet ylellisyysasetusten määräyksiä kovinkaan tarkasti. Ylellisyysasetusten keskeisenä tavoitteena oli sosiaalisten erojen ylläpitäminen ja varsinkin rahvaan epämoraalisena pidetyn ylellisyyskuluttamisen vähentäminen. Hautajaisjärjestelyiden säätteleminen tarkasti olikin suunnattu pikemminkin rahvaan monipäiväisiä hautajaisjuhlia kohtaan, joissa pöydät notkuivat ruokaa ja viina virtasi.⁸²

Suuret ja julkiset hautajaiset järjestettiin 1700-luvulla ja 1800-luvulla useammin miehille kuin naisille. Naisista näyttävin menoin haudattiin hallitsijat, eikä aristokraattinaisille enää 1700-luvun alun jälkeen juurikaan järjestetty 1600-luvun mukaisia suuria hautajaissaattueita ja monipäiväisiä juhlia. 1800-luvulla sivistyneistöperheissä niin naisten kuin miestenkin kuolemantapaukset merkitsivät perheelle ja suvulle osallistumista seremonialliseen kuoleman rituaaliin, mutta se tapahtui pääasiassa kodin seinien sisäpuolella. Ruumissaatto hautausmaalle oli vaatimatonta ja siihen osallistuivat ainoastaan miehet. Silti lyhyenkin saattueen sosiaalinen ja kulttuurinen merkitys oli suuri, varsinkin kaupunkitilassa, jossa ruumisvaunut tekivät näkyväksi vainajan viimeisen matkan kotoa hautausmaalle. Poikkeuksena hautajaisten privatisoitumisesta tai muuttumisesta miesten

79 Wacklin 1989, 164.

80 Wacklin 1989, 164–165.

81 Arvidsson 2007, *passim* ja Gillgren 2005, 510–511; vrt. hautajaisia koskevat määräykset 1600-luvulla. Ks. esim. Runefelt 2001, 167.

82 Vrt. Vilkuna 2015, 317–323.

julkisen aseman osoituksiksi olivat hovinaiset, joiden hautajaiset hovi järjesti ja maksoi. Hovinaisten julkisten hautajaisten järjestäminen oli osa hovin seremoniallisuutta ja sitä näyttävää vallan manifestoimista, joka oli Kustaa III:n politiikan ytimessä.

Kreivitär Sprengtporten, herttuatar Hedvig Elisabet Charlottan hovin hovimestarina, haudattiin Tukholman Riddarholmenin kirkkoon 10. maaliskuuta 1780. Herttuattaren ja herttua Carlin hoviherrat kantoivat kreivittären arkun ulos kuninkaanlinnasta kappelin kautta. Ruumissaatto lähti kohti Riddarholmenia tiukassa rankijärjestyksessä. Monien vaunujen aiheuttama tungos ja sekasorto olivat kuitenkin niin suuret, että kaikki eivät löytäneen etiketin mukaista paikkaansa hautajaissaatossa. Kaukaisten sukulaisten vaunut tulivat saattojonossa ennen lähimpiä sukulaisia ja alempien virkamiesten ennen ylempiä. Tämä herätti tyytymättömyyttä niiden keskuudessa, jotka kokivat tulleen väärin kohdelluiksi.⁸³ Sekasortoinenkin hautajaissaatto kunnioitti vainajan muistoa ja toi esille tämän aseman niin ruumisvaunujen, arkun kuin hevosten koristeissa sekä saattojoukon määrässä. Hautajaisten kulttuurinen merkitys oli kuitenkin suurin hautajaisseremoniaan osallistuneille, ei vainajalle tai hautajaisista syystä tai toisesta pois jääneille läheisille. Kreivittären hautajaissaattueen sekasortoisuus ja sen aiheuttamat poikkeamat etiketin noudattamisessa harmittivat nimenomaan hautajaisiin osallistuneita sukulaisia ja muita aatelin ja hovin jäseniä. Seremoniat tai niiden epäonnistuminen eivät enää tavoittaneet kreivitär Sprengtportenia itseään. Kuolemantapauksesta ilmoittaminen perheelle, ystäville ja sukulaisille aloitti poismenneen henkilön kuolemaan liittyneet järjestelyt. Vainaja valmistamistettiin ruumiinvalvojaisia ja hautajaisia varten, hautaamiseen ja hautajaisiin liittyneistä käytännön järjestelyistä huolehdittiin ja surutalo puettiin valkeilla lakanoilla, kuten rovasti Ståhlen kuollessa tai mustalla sametilla, kuten kuninkaallisissa hautajaisissa ja 1800-luvulla sivistyneistön kuolinhuoneissa. Näyttävät, julkiset hautajaiset oli viimeinen elämäntavan manifestaatio, jonka tarkoituksena oli muistuttaa vainajan statuksesta ja saavutuksista, mutta myös elämän katoavaisuudesta. Näyttävät hautajaiset järjestettiin merkittäville henkilöille, vaikka suuri osa säätyläisistä haudattiinkin 1700- ja 1800-luvulla hiljaisesti ja yksityisesti. Kuolemasta ilmoitettiin kuitenkin aina kirjallisesti: ensin surukirjeinä, myöhemmin sanomalehtien yleistyessä kuolinilmoituksina. Lisäksi säätyläisten kuolemasta tiedotettiin ja vainajaa kunnioitettiin soittamalla kaupungin tai pitäjän kaikkien kirkkojen kelloja.

83 Ehrensverd 1878, 105–106.

Muistamisen paikat ja muistoesineet

Vainajien muistaminen ja suru kuuluivat kuoleman lailla säätyläisten elämään. Kuolleet perheenjäsenet, sukulaiset ja ystävät olivat läsnä elävien arjessa ja ajatuksissa. Heitä muistettiin syntymä- ja nimipäivinä tai muina tärkeinä hetkinä. Materiaalinen kulttuuri paljastaa sen, miten suuri merkitys muistamisen paikoilla ja muistoesineillä sekä surun ulkoisilla merkeillä oli säätyläis- ja aateliskulttuurissa.⁸⁴ Kuolemaan, hautajaisiin ja muistamiseen liittyi rikas aineellinen kulttuuri, joka visualisoi kuoleman ja kiinnitti sen kosketettaviin ja säilytettäviin esineisiin. Kuolemaan liittyneet rituaalit ja traditiot edellyttivät erilaisten esineiden, tilojen ja paikkojen käyttämistä ja näyttämistä.

Suuret hautajaisvaakunat, joita kannettiin 1600-luvulla vainajan hautajaissaatossa, sijoitettiin hautajaisseremonian jälkeen vainajan kotikirkkoon, missä ne tekivät kirkkokansalle näkyväksi paikkakunnan mahtisukujen kuoleman yli ulottuneen vallan. Tapa jäi pois käytöstä 1700-luvun kuluessa, kun aatelin hautajaiset yksityistyivät ja muuttuivat pienempimuotoisiksi tapahtumiksi. Edellisen vuosisadan hautajaisvaakunat, hautajaismiekat ja hautajaishaarniskat säilyivät kirkoissa muistuttaen 1600-luvun hautajaisten mahtipontisista ulkoisista puitteista. Hautajaisvaakunat kirkoissa osoittivat myös sen, että suvun jäseniä oli haudattu kirkkoihin, joissa oli aatelin hautakuoreja ja hautaholveja. Aatelistia haudattiin kirkkoihin vielä 1700-luvun lopulla, jolloin aatelisten arkut pyrittiin kuljettamaan viimeiseen lepoonsa sukukartanon seurakuntakirkkoon, millä tavalla aatelissuku osoitti patronaattioikeuttaan (*jus patronatus*, oikeus valita asumispaikan seurakunnan pappi) ja valta-asemaansa paikkakunnalla.⁸⁵ Aateliset lahjoittivat kirkkoihin 1600- ja 1700-luvulla myös kivisiä muistotauluja, joihin usein oli kirjattu edesmenneen avioparin nimet, syntymä- ja kuolinajat sekä tittelit. Muistotauluja koristivat myös puolisoitten sukujen vaakunat. Painetut hautajaisrunot ja ruumissaarnat jäivät nekin muistuttamaan aatelisten vainajan vaikutusvallasta, asemasta ja toiminnasta elinaikanaan.

Suruväki, erityisesti vainajan lähipiiri, johon kuului niin perhe kuin palveluskuntakin, pukeutui hautajaisissa suruasuun. Surupuku kuului säätyläisten vaatevarastoon, koska sekä läheisten että kaukaisten sukulaisten kuolema antoi syyn kantaa surupukua. Lisäksi aina hallitsijan kuoleman jälkeen vallitsi maansuru, joka edellytti periaatteessa kaikilta surupukua. Leski kantoi surupukua kunnes avioitui uudelleen tai loppuelämänsä ajan. Suruajan pituus vaihteli riippuen siitä, kuinka läheinen sukulaisuussuhde jälkeensäjääneillä oli vainajan kanssa. Surupuvut valmistettiin muotipuvun kaavaan ja puvustoon kuuluivat kaikki asusteet päähineistä käsineisiin, päällysvaatteisiin ja

84 Vrt. Daly Goggin & Fowkes Tobin 2013.

85 Knapas, M. T. 2005, 151–153.

aamutakkiin asti. Muodikkuudesta tai säädynmukaisesta elämäntavasta ei tarvinnut tinkiä suruaikanakaan, vaikka sallittuja värejä olivatkin vain musta, harmaa ja valkoinen.⁸⁶

Vauraissa säätyläistalouksissa palveluskunnalle hankittiin hautajaisia varten uudet surupuvut, joita kantamalla he manifestoivat kuolleen isäntänsä tai emäntänsä statusta ja omaa asemaansa palveluskunnan hierarkiassa.⁸⁷ Palveluskunnalle voitiin antaa myös mustia vaatteita isäntäväen vaatevarastosta tai vainajan jäämistöstä.⁸⁸ Tapa pukea korkea-arvoisimmat palvelijat surupukuun oli yleinen myös muualla Euroopassa.⁸⁹ Vaatteiden ja pukeutumisen avulla kuolema ja suru tehtiin näkyviksi, ja suruasun kantaminen oli sekin merkki siitä, miten kuoleman läsnäolo perheissä haluttiin näyttää. Surupukua kantamalla jälkeenjääneet kunnioittivat vainajan muistoa ulkoisella tavalla, jonka kaikki tunnistivat, vaikka eivät olisi tunteneet henkilöitä lainkaan.

Esineet voivat kantaa muassaan suuria merkityksiä ihmisille. Aineellinen kulttuuri muokkaa ihmisiä, heidän maailmankuvaansa, arvostuksiaan ja tunteitaan. Esineet, mutta myös paikat ja tilat, välittävät ja ilmaisevat tunteita, yhteenkuuluvuutta ja sukusiteitä elämän ja kuoleman hetkinä. Kuolemaan ja vainajiin liittyneet esineet jäivät muistuttamaan kuolleista henkilöistä vielä pitkään hautajaisten jälkeen. Muistoesineiden valmistaminen saattoi toimia myös osana surutyötä tai ystävyuden ja kiintymyksen osoituksina. 14-vuotias Otiliana Sofia Adlercreutz lähetti marraskuussa 1799 ystävättärelleen Jacobina Charlotta Munsterhjelmille kuolleen äitinsä hiuksia ja pyysi tätä punomaan niistä itselleen kaulakorun.⁹⁰ Hiuksista valmistetut korut olivat suuressa suosiossa Euroopassa 1700–1800-luvulla. Rakkaan ihmisen hiuksissa ajateltiin olevan erityistä voimaa, minkä vuoksi hiuksista valmistetut korut olivat suosittuja muistoja sekä elävistä että kuolleista läheisistä. Yksinkertaisimmillaan kyse oli hiuskiehkuroiden tallettamisesta medaljongin sisään tai pienen hiuspunoksen kiinnittämisestä rintakoruun. Monimutkaisimmat korut olivat taidokkaita punoksia, joissa ihmisen hiuksista nyplättiin pitsiä tai punottiin kameerannekorun ketju.⁹¹ Jacobina Charlotta oli taitava käsitöiden tekijä, joka teki koruja hiuksista sisarensa ja serkkunsa kanssa, ja loviisalainen lukkoseppä varusti korut lukoilla. Hiuskorut annettiin lahjoiksi sukulaisille ja ystäville muistuttamaan molemminpuolisesta kiintymyssuhteesta.⁹² Otiliana Sofia lähetti myöhemmin Jacobina Charlottalle myös omia hiuksiaan koruksi punottaviksi.⁹³ Äidin

86 Ilmakunnas 2011, 171–172; Pylkkänen, 1982, 367–374; ks. myös Rundquist 1989, 324; Wacklin 1989, 164–165.

87 Ilmakunnas 2011, 172.

88 Pylkkänen, 1982, 367.

89 Buck 1979, 63.

90 24.11.1799. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 40.

91 Ks. esim. Ilmakunnas 2016, 139.

92 30.8.1799, 7.9.1799, 27.9.1799, 4.11.1799, 6.11.1799, 22.11.1799, 24.11.1799, 11.1.1800, 15.5.1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 34–36, 39–40, 45, 59.

93 13.12.1799, 8.2.1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker*, 42, 48.

hiuksista ja omista hiuksista tehty koru oli nuorelle tytölle konkreettinen, kosketettava ja kaulalla kannettava muisto kuolleesta äidistä. Koru oli samaan aikaan muistoesine ja muotiesine.

Kirkkojen hautakuorit ja hautaholvit olivat pitkään tärkeitä muistamisen ja muistin paikkoja, koska vuosisatojen ajan aateliset haudattiin juuri kirkkoihin. 1700-luvun loppupuolella alkoi muutos, jonka myötä haudat siirrettiin pois kirkoista ja kirkkojen välittömästä läheisyydestä. Papisto argumentoi sen puolesta, että kirkot olivat elävien, eivät kuolleiden, tiloja. Aikakauden lääketieteellisessä keskustelussa kiinnitettiin kaikkialla Euroopassa puolestaan huomiota kirkkoon hautaamisen hygienia- ja saniteettikysymyksiin ja suositeltiin hautapaikkojen siirtämistä kaupunkien ulkopuolelle. Ruotsissa kiellettiin uusien hautapaikkojen myyminen niin kirkkoihin kuin kirkkomaillekin jo 1783, ja hautaaminen kirkkoihin kiellettiin kokonaan Ruotsissa 1815 ja Suomessa 1822.⁹⁴ Tämän jälkeen säätyläisten haudat siirtyivät kirkoista ja hautamausoleumeista hautausmaille, ja niistä tuli paikkoja, joissa vainajia saattoi muistella luonnon helmassa. Aatelin piirissä vainajat saivat muistopaikan 1800-luvun alussa usein kartanoiden puistoihin, vaikka heidät haudattiin sukuhautoihin tai hautausmaille rakennettuihin hautakappeleihin, sillä kirkko ei halunnut vainajia haudattavan siunaamattomaan maahan. Nouseva keskiluokka ja sivistyneistö puolestaan tilasi suuria hautakiviä tai hautapatsaita koristamaan hautausmailla sijainneita leposijoja ja manifestoimaan vainajien yhteiskunnallista asemaa.⁹⁵

Englantilaisesta puutarhasta tuli 1700-luvun lopulla olennainen osa muistamisen kulttuuria Euroopan säätyläisten keskuudessa. Sen keskeisiin elementteihin kuuluivat luonnolliselta vaikuttava epäsäännöllinen muotokieli, suuret puut, laajat ja rauhallisesti kumpuilevat nurmikentät, lammet ja solisevat purot sekä erilaiset rakennetut elementit kuten huvimajat, temppelit, rauniot, patsaat ja muistomerkit. Englantilaisen puiston luoma illuusio villistä ja vapaasta luonnosta liittyi 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa voimistuneisiin ajatuksiin ihmisten luontosuhteesta ja siitä, millainen vaikutus maisemilla, näkymillä ja paikoilla oli ihmisten tunne-elämään. Englantilaistyyppisten puistojen ensisijainen päämäärä oli herättää ihmisissä ihailua ja iloisia tunteita. 1700-luvun loppupuolen ihmisten maailmankuva ei enää sisältänyt sitä laajalle ulottunutta kuoleman ja tuonpuoleisen idealisointia, joka kuului ylempien säätyjen kuolemankulttuuriin edellisellä vuosisadalla. Kuolleiden perheenjäsenten tai ystävien muistaminen puiston siimeksessä tarjosi varhaisromantiikan aikakauden ihmisille paikan paitsi muistoille ja muistamiselle, niin myös omien sielunliikkeiden ja tunteiden kuten kuolleen läheisen aiheuttaman surun tutkiskeluun.⁹⁶

94 Gillgren 2005, 510–511; Knapas M. T. 2004, 41–42, 45; Schönback 2008, *passim*.

95 Knapas, M. T. 2004, 40–51; ks. myös Lindgren 2009.

96 Knapas, R. 2007.

Hautausoleumeja ja hautamonumentteja rakennettiin sekä hautausmaille että kartanoiden puistoihin. Marja Terttu Knapas huomauttaa kuitenkin tutkimuksessaan hautausmaista ja sepulkraalitaiteesta valistuksen aikana, miten Ruotsissa ja Suomessa papisto vastusti jyrkästi muuhun kuin vihittyyn maahan hautaamista. Tämän vuoksi yksityisiä hautakappeleita ja hautoja oli kartanoiden puistoissa vähän muuhun Eurooppaan verrattuna. Hautamuistomerkkejä pystytettiin kaupunkien ulopuolella sijainneille vehreille hautausmaille useammin kuin kartanoiden puistoihin.⁹⁷

Sophie von Fersen antoi pystyttää Itä-Göötanmaalla sijaitsevan Löfstadin linnan puistoon uusklassisen muistomerkin veljensä Axel von Fersenin muistoksi. Muistomerkki – uusklassinen uurna lehväköynnöksin ja seppelein koristellulla jalustalla – sijoitettiin pienelle saarelle, joka rakennettiin lammen keskelle, kun Löfstadin linnan puutarha muutettiin 1810-luvulla muodikkaaksi englantilaiseksi maisemapuistoksi.⁹⁸ Viipurissa paroni Paul von Nicolay antoi pystyttää Monrepos'n kartanon puistoon obeliskin puolisonsa herttuatar Alexandrine de Broglien kahden Venäjän sodissa Napoleonin vastaan kaatuneen veljen muistoksi vuonna 1827. Obeliskista tuli keskeinen elementti Monrepos'n englantilaistyyppisen puiston idyllistä maisemaa. Puiston monien muistomerkkien ja -patsaiden joukossa oli 1810-luvulla myös von Nicolayn isän Ludwig Heinrich von Nicolayn rintakuva, jonka jalustassa oli muistokirjoitukset *Sustine et abstine – Sapere aude et tace – Iam lates*. Kestä ja kieltäydy – Ymmärrä kuunnella ja vaieta – Siten pysyt turvassa.⁹⁹

Kuuluisin englantilaiseen puistoon haudattu henkilö lienee valistusfilosofi Jean-Jacques Rousseau. Ermenonvillessä lähellä Pariisia 1778 kuolleen Rousseau'n hautamonumentti pystytettiin 1780 markiisi de Girardinin puistossa sijaitsevalle poppeliin koristamalle saarelle. Monumentti oli osa Girardinin laajaa englantilaista maisemapuistoa, josta tuli 1700-luvun lopulla suosittu vierailukohde. Rousseau'n hautapaikasta tuli Euroopan kirjallisten piirien ikoninen pyhiinvaelluskohde, jossa vieraili seurueineen myös Kustaa III matkalla Italiaan 1783.¹⁰⁰ Fagervikin kartanon perijä Mikael Hisinger vieraili Ermenonvillessä syyskuussa 1784. Puutarhataiteesta kiinnostunut Hisinger kuvaili päiväkirjassaan puistoa yksityiskohtaisesti ja teki englantilaisesta puistosta päiväkirjaansa piirroksen, jossa puutarhan keskeiset elementit, myös Rousseau'n hauta, näkyvät.¹⁰¹

Kun hautamuistomerkki sijoitettiin julkiseen paikkaan ja sen pystytti valtio, niin muistamisen kulttuurista siirrytään laajempaan historiankulttuuriin ja siihen, millä tavalla ja millaisissa paikoissa

97 Knapas, M. T. 2004, 45–49.

98 Sylvan 2010, 92–93.

99 Knapas, R. 1988, 240–243; Knapas R. 2003, 169, 174.

100 Kustaa II:n matkasta, ks. esim. *Gustave III* 1986, 273n1; Ranskan vallankumouksen aikana Rousseau'n tuhkat siirrettiin Pantheonin, mutta hautamuistomerkki on yhä Ermenonvillessä. <http://parc-rousseau.fr/> (11.2.2017); ks. myös Knapas, M. T. 2004, 45.

101 Hisinger 2015, 239–250.

edesmenneitä merkkihenkilöitä haluttiin muistaa ja kunnioittaa. Kuningas Kustaa III:n suunnitteleman kreivi Augustin Ehrensvärdin muistomerkin Viaporissa oli tarkoitus muistuttaa niin Ehrensvärdin panostuksesta Viaporin rakentamisessa ja Ruotsin rannikkolaivaston luomisessa kuin Viaporin linnoituksesta itsestään osana Ruotsin valtakunnan modernia puolustusta ja Kustaa III:n poliittista ideaalia. Lisäksi hautamuistomerkki oli osoitus Kustaa III:n ja Ehrensvärdin suhteesta, joka oli alkanut jo kuninkaan lapsuudessa. Aristokratian arvosteleman kuninkaan kannalta oli tärkeää tehdä näkyväksi myös ylhäisaateliset vahvan kuninkaanvallan kannattajat. Kustaa III:n vallankäyttöä tutkinut Henrika Tandefelt painottaakin, että Ehrensvärdin muistomerkkiä tulee lukea pikemminkin uskollisen alamaisen ja tämän kuninkaan monumenttina kuin hautamuistomerkkinä tuonpuoleisesta.¹⁰²

Todennäköisesti erilaisia hautamuistomerkkejä suunniteltiin paljon enemmän kuin mitä niitä lopulta pystytettiin. Esimerkiksi Italiaan terveytensä vuoksi matkustaneen ja siellä 1792 kuolleen Hedvig von Fersenin vanhemmat ja puoliso suunnittelivat hänelle hautamuistomerkiksi siroa obeliskia sijoitettavaksi johonkin perheen omistamien kartanoiden puutarhoista, mutta suunnitelma ei koskaan toteutunut.¹⁰³

Muistamisen kulttuuri ei kuitenkaan edellyttänyt aina paikkaa, jossa surra tai muistella vainajaa, eivätkä hautapaikat olleet aina välttämättä vanhojakaan. Muistojen kiinnittymisessä tiettyyn hautapaikkaan tapahtui selvä muutos 1800-luvulle tultaessa, jolloin yhä useammin hautausmaalla sijainnut hauta toimi muistin ja muistamisen paikkana, jonka hoitaminen ja jolla vieraileminen olivat tärkeä osa muistamisen kulttuuria. Yhtä lailla muistamisen kulttuuri ja muistot saatiin kiinnittää yksittäisiin, pieniin esineisiin kuten hiuskoruihin tai miniatyyrimuotokuviiin.

Eletty ja koettu kuolema

Isoäitinsä kuolemasta päiväkirjassaan kirjoittanut nuori tyttö, jonka mainitsen tämän tekstin alussa, oli Jacobina Charlotta Munsterhjelm, tuolloin 13-vuotias aatelisneiti Hämeenkyllän kartanosta. Hänen päiväkirjansa vuosilta 1799–1801 on yksi esimerkki kuoleman kokemuksesta säätyläisten maailmassa uudella ajalla. Jacobina Charlotta kirjoitti isoäitinsä sairaudesta ja kuolemasta, ruumiin pesemisestä ja pukemisesta sekä perheen suruasuista ja isoäidin hautajaisista. Hän kirjoitti myös, kuinka Hämeenkyllän kartanoon saapui uutisia sukulaisten kuolemista ja hautajaiskutsuja yhtä usein kuin tietoja kihlauksista, häistä ja syntymistä. Elämän ja kuoleman kokemukset kietoutuivat osaksi

102 af Hällström 2012, 332–351; Tandefelt 2012, 324–325.

103 Hedvig von Fersens gravmonument. F II:20. Löfstadsarkivet, VLA.

päivittäistä elämää. Årstan kartanossa Märta Helena Reenstierna kuvasi vuosina 1793–1839 päiväkirjaansa ikäväänsä ennen päiväkirjan aloittamista kuolleita lapsiaan kohtaan ja kirjoitti 77-vuotiaan miehensä kuolemasta vanhuuteen 1811 ja 32-vuotiaan poikansa kuolemasta onnettomuudessa 1812. Jacobina Charlotta Munsterhjelm sanallisti harvoin tunteensa, kun taas Märta Helena Reenstierna ja vuosina 1737–1750 päiväkirjaa kirjoittanut Metta Magdalena Lillie ilmaisivat päiväkirjoissaan surunsa perheenjäsenten kuollessa. Myös 1800-luvun alkupuolella Anders Munsterhjelm kirjoitti kirjeissään tyttärelleen suuresta surustaan ja tuskastaan vaimon kuoleman jälkeen. Kuoleman kokemus ja halu tai tarvi sanallistaa se kirjeisiin, päiväkirjoihin tai muistelmiin oli yhteistä kaikille säätyläisille, joiden kirjoittamia tekstejä olen analysoinut tässä. Kokemukset olivat yhteisöllisiä (ruumiinvalvojaiset, hautajaiset, kuolinkellojen soittaminen), yksilöllisiä (tunteet kuoleman hetkellä, sitä odottaessa tai vuosia kuolemantapausten jälkeen, muistoesineiden kuten hiuskorujen valmistaminen) tai yhtä aikaa julkisessa tilassa kuten puistossa tapahtunutta yksityistä ja henkilökohtaista (vainajan muistelu puistossa tai hautausmaalla).

Päiväkirjat ja kirjeet sekä esineet, hautapaikat ja hautamonumentit kertovat siitä, miten kuolema elettiin ja koettiin Ruotsin valtakunnan aatelin ja aatelittomien säätyläisten piirissä. Kuoleman kokemukset, kuolemaan liittyneet kulttuuriset rituaalit ja seremoniat sekä aineellinen maailma olivat yllirajaisia ja eurooppalaisia pikemminkin kuin erityisesti ruotsalaisia tai suomalaisia. Marja Terttu Knapas painottaa, miten kuolemankulttuuriin vaikutti suuresti eri puolilla Eurooppaa, erityisesti Saksassa ja Ranskassa 1700-luvun lopulla nousseet ajatukset terveydestä ja hygieniasta, jotka johtivat vuosisataisten tapojen muutokseen ja hautaustapojen sekä sen myötä kuoleman aineellisen kulttuurin ja muistamisen kulttuurin muutoksiin.¹⁰⁴ Rationalistisen maailmankuvan nousun myötä kuolemaan ei myöskään enää 1600-luvun lopulla ja 1700-luvulla suhtauduttu ainoastaan ajatuksena sielun pelastumisesta ja paremmasta elämästä tuonpuoleisessa. Kuolema muuttui läheisen ihmisen menetykseksi, mikä Bo Lönnqvistin mukaan johti vainajien ruumiiden ja hautapaikkojen suoranaiseen kulttiin, hautaustapojen, hautamonumenttien ja hautamuistomerkkien ylenpalttisuuteen. Tämä ilmeni selkeimmin aatelin ja säätyläistön kuolemankulttuurissa, jossa rituaalien merkitys vainajan – kuolemalle menetetyn läheisen – korvaamisessa ja muistamisessa oli keskeinen.¹⁰⁵ Kuolemanrituaalit, esineellinen kulttuuri ja muistin paikat vahvistivat sukuyhteyksiä ja säätyläiskulttuuria sekä kytivät elävien ja kuolleiden maailman yhteen. 1600-luvun suurista julkisista hautajaisista ja barokkisen runsaasta kuoleman esineellisestä kulttuurista aateli ja säätyläistö siirtyi 1700-luvun kuluessa hillitympään, antikisoivaan muotokieleen ja yksityisempään suremiseen ja kontemplaatioon luonnon helmassa. Aateliskulttuurissa kuolema ja muistaminen niin

104 Knapas, M. T. 2004.

105 Lönnqvist 2013, 184 ja *passim*.

esineiden kuin paikkojen avulla löysi samanlaiset tai samankaltaiset ilmenemismuodot eri puolilla Eurooppaa. Tämä ilmenee niin kirjeenvaihdossa ja päiväkirjoissa kuin viranomaisasiakirjoissa, puutarhataiteen teoreettisissa esityksissä tai hautaamisen hygieniää käsitelleissä lääketieteellisissä teksteissä, samoin kuin kaunokirjallisuudessa ja kuvataiteessakin.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Stafsundsarkivet (SA), Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8–9; Fabian Reinhold von Fesens arkiv vol. 1a

Vadstena landsarkivet (VLA)

Löfstadsarkivet, B XXV a:14; F II:20.

Painetut lähteet

Ehrensverd, Gustav Johan, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof* II. Red. E. V. Montan. Norstedt, Stockholm 1878.

[von Fersen, Axel d.y.,] *Lettres d'Axel de Fersen à son père pendant la guerre de l'indépendance d'Amérique*. Publié avec une introduction et des notes par F. U. Wrangel. Firmin-Didot, Paris 1929.

Hisinger, Mikael, *Resedagbok från Europa 1783–1784*. Utgivare Jouni Kuurne och Märta Norrback. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2015.

[Kustaa III,] *Gustave III pas ses lettres*. Édition par Gunnar von Proschwiz. Norstedts & Jean Touzot, Stockholm & Paris 1986.

[Lillie, Metta Magdalena,] *Metta Magdalena Lillies dagbok 1737–1750. En västgötsk släktkrönika*. Utgiven genom Jessica Eriksson. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 2008.

[Munsterhjelm, Jacobina Charlotta,] *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's Dagböcker 1799–1801*. Med kommentar och register utg. av Bo Lönnqvist. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1970.

Reenstierna, Märta Helena, *Årstadagboken. Journaler för åren 1793–1812*. Generalstabens Litografiska Anstalt, Stockholm 1946.

Wacklin, Sara, *Sata muistelmaa Pohjanmaalta*. Suom. Katri Ingman-Palola. Oulun historiaseura, Oulu 1989. Alkuteos *Hundraide minnen från Österbotten I–III*. Stockholm 1843–1845.

Lehdet

Åbo Almäanna Tidning

Kirjallisuus

- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*. Atlantis, Stockholm 2002.
- Ariès, Philippe, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident. Du Moyen Âge à nos jours*. Seuil, Paris 1975.
- Ariès, Philippe, *L'Homme devant la mort*. Seuil, Paris 1977.
- Ariès, Philippe, *Images de l'homme devant la mort*. Seuil, Paris 1983.
- Arvidsson, Ann-Sofie, *Makten och döden. Stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700-talet*. Makadam, Göteborg 2007.
- Barclay, Katie & Kimberley Reynolds & Ciara Rawnsley (eds), *Death, Emotion and Childhood in Premodern Europe*. Palgrave Macmillan, London 2016.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Klockringningsseden i Sverige*. Nordiska museet, Stockholm 1958.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Livets högtider*. Lts förlag, Stockholm 1987.
- Brummer, Wilhelm, ”Pää- ja esipolvivaakunat.” Antti Matikkala & Wilhelm Brummer (toim.), *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011, 102–109.
- Buck, Anne, *Dress in Eighteenth-Century England*. B. T. Batsford Ltd, London 1979.
- Daly Goggin, Maureen & Beth Fowkes Tobin (eds), *Women and the Material Culture of Death*. Ashgate, Farnham 2013.
- Edgren, Helena, ”Kirkonkellot.” Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Tammi, Helsinki 2002, 130–131.
- Ekero Eriksson, Kristina, *Årstafruns dolda dagböcker*. Norstedts, Stockholm 2010.
- Elias, Norbert, *Kuolevien yksinäisyys*. Suom. Jari ja Paula Nieminen. Alkuteos *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*. Gaudeamus, Helsinki 1993.
- Elmroth, Ingvar, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*. CWK Kleerup, Lund 1981.
- Gillgren, Peter, ”Att minnas de döda.” Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Signum, Lund 2005, 487–511.
- Granberg, Malin, *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*. Nordic Academic Press, Lund 2005.
- Granberg, Malin, *Stormaktens ceremonier*. Historiska media, Lund 2006.

- Granstedt, Erik, ”Karl Karlsson Gyllenhielm.” *Svenskt biografiskt lexikon* 17 (1967–1969), <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13376> (haettu 22.11.2016).
- Hakapää, Jyrki, ”Ariès ja kuoleman historia.” Matti Peltonen (toim.), *Ariès ja historian salaisuus*. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 2013, 114–133.
- Hakola, Outi & Kivistö, Sari & Mäkinen, Virpi, *Kuoleman kulttuurit Suomessa*. Gaudeamus, Helsinki 2014.
- Hildebrand, Bengt, ”Fersen, Carl Reinhold von.” *Svenskt biografiskt lexikon* 15 (1956), <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/1528> (haettu 3.9.2018).
- Häggman, Kai, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Suomen historiallinen seura, Helsinki 1994.
- Häkkinen, Antti (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY, Helsinki 1991.
- af Hällström, Magdalena, ”’Omgifven av sina Werk’. Augustin Ehrensvarlds gravsättning på Sveaborg 1783.” Sophie Holm & Magdalena af Hällström (red.), *Sveaborg. Fästning och om värld – Viapori. Linnoitus, lähiseutu ja maailma*. Samfundet Ehrensverd, Helsingfors 2012, 332–355.
- Ilmakunnas, Johanna, *Joutilaat ja ahkerat. Kirjoituksia 1700-luvun Euroopasta*. Siltala, Helsinki 2016.
- Ilmakunnas, Johanna, *Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Jalland, Pat, ”Death, grief, and mourning in the upper-class family, 1860–1914.” Ralph Houlbrooke (ed.), *Death, ritual, and bereavment*. Routledge, London 1989, 171–187.
- Jutikkala, Eino, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriäiviöjä*. WSOY, Porvoo 1987.
- Kallioinen, Mika, *Rutto & rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa*. 2., tarkistettu painos. Atena, Jyväskylä 2009.
- Katajala, Kimmo, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. Suomen historiallinen seura, Helsinki 1994.
- Knapas, Marja Terttu, ”Askaisten kirkko ja Louhisaaren omistajat.” Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas (toim.), *Louhisaaren kartano. Suku ja rälssi – säteri ja kirkko*. Museovirasto, Helsinki 2005.
- Knapas, Marja Terttu, ”Hautausmaa ja sepulkraalitaide valistusajan muutoksissa.” Timo Keinänen, Kirsi Saarikangas & Hanne Wikström (toim.), *Rakkaudesta kaupunkiin. Riitta Nikulan juhlakirja. For love of the city. Festschrift to Riitta Nikula*. Taidehistorian seura, Helsinki 2004, 40–51.
- Knapas, Rainer, ”Den nya trädgårdskonsten.” Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Signum, Stockholm 2007, 363–387.
- Knapas, Rainer, *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland*. Atlantis & Söderströms, Stockholm & Helsingfors, 2003.

- Knapas, Rainer, ”Puutarhataide Suomessa 1750–1810.” Salme Sarajas-Korte (toim.), *Ars – Suomen taide* 2. Otava, Helsinki 1988, 234–243.
- Korpiola, Mia & Anu Lahtinen (eds), *Cultures of Death and Dying in Medieval and Early Modern Europe*. Helsinki Collegium for Advanced Studies, Helsinki 2015, <http://hdl.handle.net/10138/154773> (haettu 3.9.2018).
- Korpiola, Mia & Anu Lahtinen (eds), *Dying Prepared in Medieval and Early Modern Northern Europe*. Brill, Leiden 2017.
- Korpiola, Mia & Anu Lahtinen (eds), *Planning for Death. Wills and Death-Related Property Arrangements in Europe, 1200–1600*. Brill, Leiden 2018.
- Kotioja, Eeva, *Uskallus puhua. Sukupiiri ja sosiaalinen pääoma Adelaïde Ehrnroothin yhteiskunnallisen toiminnan mahdollistajina*. Helsingin yliopisto, Helsinki 2018, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-4436-2> (haettu 17.9.2018).
- Kuparinen, Eero (toim.), *Kun aika loppuu. Kuolema historiassa*. Turun yliopisto, Turku 1999.
- Lahti, Emmi, *Tietäjiä, taikoja, hautausmaita. Taikuus Suomessa 1700-luvun jälkipuoliskolla*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2016. <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/48290>.
- Lappalainen, Mirkka, *Jumalan vihan ruoska. Suuri nälänhätä Suomessa 1695–1697*. Siltala, Helsinki 2012.
- Lappalainen, Mirkka, *Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. WSOY, Helsinki 2005.
- Lehikoinen, Heikki, *Katkerä Manalan kannu. Kuoleman kulttuurihistoriaa Suomessa*. Teos, Helsinki 2011.
- Lindgren, Liisa, *Memoria. Hautakuvanveisto ja muistojen kulttuuri*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2009.
- Lönnqvist, Bo, *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Scriptum, Vasa 2013.
- Maaniitty, Elina, ”Kuolleisuus Helsingissä 1700-luvun jälkimmäisellä puoliskolla.” Suomen ja Pohjoismaiden historian pro gradu. Helsingin yliopisto, Helsinki 2015.
- Nikula, Oscar, *Augustin Ehrensverd 1710–1772*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2010 [1960].
- Pajari, Ilona, ”Kuolema maalla ja kaupungissa. Suomalaisen hautajais- ja kuolemankulttuurin muutos 1800-luvun lopulta nykypäivään.” *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2014, 393–405.
- Pajari, Ilona, ”Ariès ja nykyisyyden paino.” Matti Peltonen (toim.), *Ariès ja historian salaisuus*. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 2013, 134–154.
- Pentikäinen, Juha, *Suomalainen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1990.
- Porter, Roy, ”Death and the doctors in Georgian England.” Ralph Houlbrooke (ed.), *Death, Ritual and Bereavement*. Routledge, London 1989, 77–94.
- Pylkkänen, Riitta, *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki 1982.

- Rahikainen, Marjatta, ”Ariès lapsen ja perhe-elämän historiasta.” Matti Peltonen (toim.), *Ariès ja historian salaisuus*. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 2013, 44–113.
- Revera, Margareta, ”En barock historia. Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen.” Gudrun Ekstrand (red.), *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Livrustkammaren, Stockholm 1984.
- Rundquist, Angela, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Carlssons, Stockholm 1989.
- Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Almqvist & Wiksell international & Stockholms universitet, Stockholm 2001
- Savin, Kristiina, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Sekel, Lund 2011.
- Schönbäck, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830. Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Stockholmia, Stockholm 2008.
- Sjöbald, Christina, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*. Carlssons, Stockholm 1997.
- Steinrud, Marie, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*. Carlsson, Stockholm 2008.
- Stenberg, Göran, *Döden diktar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. Atlantis, Stockholm 1998.
- Sylvan, Tova, ”... a sight of beauty is a joy for ever...” Tova Sylvan (red.), *Emilies gåva. En bok om Löfstad slott*. Östergötlands länsmuseum, Linköping, 2010, 59–94.
- Söderpalm, Kristina (red.), *Dödens riter*. Carlssons, Stockholm 1994.
- Tandefelt, Henrika, *Konsten att härskas. Gustaf III inför sina undersåtar*. Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2008.
- Tandefelt, Henrika, ”Utblick från Gustavssvärd. Gustav III och Sveaborg – politik och minneskultur.” Sophie Holm & Magdalena af Hällström (red.), *Sveaborg. Fästning och om värld – Viapori. Linnoitus, lähiseutu ja maailma*. Samfundet Ehrensvärd, Helsingfors 2012, 307–331.
- Turpeinen, Oiva, *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*. Suomen historiallinen seura, Helsinki 1986.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyo Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1994.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, ”Oklanderlig franska och skrivsvårigheter. Adelsdöttrars edukation i det tidigmoderna Finland.” Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia*. Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII. Åbo 2012(a), 267–278.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sofie Munsterhjelmens ålder. Aatelisnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2012(b).

- Vainio-Korhonen, Kirsi, ”Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelisnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla.” Maarit Leskelä-Kärki & Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sophie Creutzin aika. Aatelistämää 1700-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Ujostelemattomat. Kätilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*. WSOY, Helsinki 2012(c).
- Vainio-Kurtakko, Maria, ”Hulda von Born, född Berndtson.” Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2010, 89–105.
- Vilkuna, Kustaa H. J., *Juomareiden valtakunta. Suomalaisten känni ja kulttuuri 1500–1850*. Teos, Helsinki 2015.
- Vilkuna, Kustaa H. J., *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2005.
- Vovelle, Michel, *La mort et l'occident. De 1300 à nos jours*. Gallimard, Paris 1983.
- Vovelle, Michel, *Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Gallimard, Paris 1974.
- Vuorinen, Heikki S., *Tautinen historia*. Vastapaino, Tampere 2002.
- Wirilander, Kaarlo, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1974.
- Woods, Robert, *Children Remembered. Responses to untimely death in the past*. Liverpool University Press, Liverpool 2005.
- Ågren, Henrik (red.), *Goda exempel. Värderingar och världsbild i tidigmodern svensk sakprosa och tillfällesdikt*. Uppsala universitet, Uppsala 2010.